
ADUDÜDDİN İCÎ'NİN TEFSİRDEKİ METODU VE TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

RESOURCES OF ADUDÜDDİN AL- İCÎ'S TAFSİR AND HIS METHOD İN TAFSİR

Dr. Hasan HALİLOĞLU

Üsküdar Hüsrevağa Camii İmam Hatibi

hamidiyehaliloğlu@outlook.com

Atıf Gösterme: Haliloğlu, Hasan; Adudüddin İcî'nin Tefsirdeki Metodu ve Tefsirinin Kaynakları, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2018 (2), 93-119.

Geliş Tarihi:	Özet: İslâm tarihi boyunca tefsir yazmış olan müfessirlerimizin tefsirlerinin başında, bu tefsirlerinde izledikleri motodu kısa ya da ayrıntılı şekilde anlattıklarını görürüz. Kendisi bir Şâfiî fakihî ve Eş'arî kelâmcısı olan İcî'nin de tefsire dâir kıymetli bir eseri vardır. İcî, kütüphanelerde henüz yazma halde bulunan bu meşhur tefsirinin başındaki Mukaddime'sinde tefsirini yazarken izlediği usûle ve ana prensiplerine ayrıntılı şekilde değinmiştir. Sonradan onun tefsiri üzerinde çalışmış olan değerli ilim ehli kimselerin de bu hususa değindiklerini görmekteyiz. Aşağıda görüleceği üzere, biz İcî'nin hem Mukaddime'sini hem de tefsiri üzerine yapılan çalışmaları inceleyeceğiz. Tefsirinin kaynaklarını; a- selef-i sâlih'ten gelenler, b- yazılı kaynaklar olarak ikiye ayırıp örnekleriyle birlikte ele alacağız.
8 Mayıs 2018	
Kabul Tarihi:	
22 Mayıs 2018	

© 2018 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Anahtar Kelimeler: *Usul, metod, tefsir, kaynak, Adudüddin İcî, Irak ve Horasan Ekolleri*

Abstract: At the beginning of the commentaries of our commentators who have written tafsir throughout the history of Islam, we can see that they explain the motions they have seen in these commentaries in a short or detailed way. Iqî, who is himself a Shafi'i phakhi and Eş'arî theologian, also has a precious work of excellence. He has elaborated on the procedural and main principles he followed in his commentary in his book Mukaddime, the famous tafsirî which is still in writing in the libraries. We can see that the valuable scholars who have worked on his exegesis later touch on this point. As will be seen below, we will examine the work done by Iqî on both Muqaddime and Tafsir. Sources of tafsirin; a- Those who come from the selef-i sâlih, b- We will divide them into written sources and take them together with their examples.

Keywords: *Method, tafsir, source, Adudüddin İcî, Iraq and Khorasan schools*

---

1. GİRİŞ: İCÎ'NİN KISACA HAYATI VE ESERLERİ

İran topraklarında Moğolların kurmuş olduğu İlhanlı Devleti döneminde Şîrâz'ın İc kasabasında 680/1281 yılında doğmuştur. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra Şîrâz'a ve yeni kurulmuş olan İlhanlı şehri Sultâniye'ye gitmiş, Vezir Reşîdüddîn Fazlullah'ın himâyesine girmiştir. Bu şehirlerde hem müderrislik hem de kadılık yapmıştır. İcî, fıkıhta Şâfiî, itikatta Eş'arî'dir. Babasından, Kutbüddîn Şîrâzî'den, Zeyneddîn Henkî'den dersler almıştır. Hocaları arasında Fahreddîn Çârperdî'nin de olduğu söylene de bu kesin değildir ama onunla yazışmaları vardır. İcî'nin fûrû-u fıkıhta eseri yoktur. Bunun dışında; usûl-ü fıkıh, münâzara-cedel, kelâm-akâid, dil-belâgat, ahlâk-siyaset alanlarında te'lif, şerh ve hâşiyeler olmak üzere çok sayıda eseri vardır.¹ Tefsirde ise; önce *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*'ini², sonra da *Tahkîku't-Tefsîr fi Teksîri't-Tenvîr*'ini yazmıştır. 15 Ramazan 756 (23 Eylül 1355) tarihinde Direymiyân Kalesi'nde hapiste iken vefât etmiştir.³

İcî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'nı, kütüphanede bulunan yazma nüshasında Ahzâb Sûresi'nin sonundaki ferâğ kaydından anlaşıldığına göre, 702/1302 yılında Çarşamba günü tamamlamıştır. Bu tarihte İcî henüz 22 yaşında ve Şîrâz'dadır.⁴ *Tahkîku't-Tefsîr* adlı tefsirini⁵ ise 723/1323 yılında Cemâiye'l-âhir ayında yani 43 yaşında iken ve vefatından 33 yıl önce, İlhanlı Devleti'nin başkenti Sultâniye'de müderrislik ve kadılık yaparken tamamlamıştır. Her iki eserin yazım tarihleri arasında 21 yıllık zaman aralığı vardır.

¹ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, III, 27; Sübkî, Tâceddîn Ebû Nasr, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, V, 254; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 322-323 (trc no: 2278); Şevkânî, Muhammed, *el-Bedru't-Tâli*, I, 327; Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf li'l-İcî*, I, 3-4; Süyûtî, Celâleddîn, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 296; Zirikî, *Â'lâm*, IV, 66; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1853; Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, II, 565-566; Yılmaz, Nedim, *Adudüddîn el-İcî ve Tefsirdeki Metodu* (Dr tezi), s. 2-3; Görgün, Tahsin, "İcî, *Adudüddîn*", DİA, XXI, 410-414; Yavuz, Yusuf Şevki, "el-Akâidü'l-Adudiyye", DİA, II, 216; Sinanoğlu, Mustafa, "el-Mevâkıf", DİA, XXIX, 422-424; Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 618-620; Dayfullah er-Rufâ'î, *Tahkîku't-Tefsîr fi Teksîri't-Tenvîr li Adudüddîn el-İcî* (YL tezi), s. 13; Haliloğlu, Hasan, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ile Adudüddîn el-İcî'nin İlmî Hayatları ve Eserleri*, (henüz basılmamış, Aralık 2017), s. 261-276; Eşref Altaş, *İslâm İlim Düşüncesinde ve Geleneğinde Adudüddîn el-İcî*, Tahsin Görgün, "İcî, *Adudüddîn*", s. 64-72, İSAM, Aralık 2017.

² İcî'nin yazmış olduğu bu tefsir hâşiyesi, 389 varak olup Süleymaniye Kütüphanesi Beşirağa, no: 113'de bulunmaktadır. Bkz: Yılmaz, Nedim, age, s. 45-47; Görgün, Tahsin, age, s. 413.

³ Sübkî, age, V, 254; İbn Hacer el-Askalânî, age, III, 322-323; Şevkânî, age, I, 327; Cürçânî, age, I, 3-4; Süyûtî, age, 296; Zirikî, age, IV, 66; Kâtip Çelebî, age, II, 1853; Bilmen, age, II, 565-566; Yılmaz, Nedim, age, s. 2-3; Görgün, Tahsin, agm, XXI, 410-414; Yavuz, Yusuf Şevki, agm, DİA, II, 216; Sinanoğlu, Mustafa, agm, DİA, XXIX, 422-424; Özel, Ahmet, age, s. 618-620; Dayfullah er-Rufâ'î, age, s. 13.

⁴ İcî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşirağa, no: 113, vr. 310a; Yılmaz, Nedim, age, s. 45-57; Görgün, Tahsin, age, DİA, XVI, 413.

⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, no: 134'deki yazma nüsha. Bu, müellif nüshası olarak bilinir ve *ketabe* kaydına göre, 3 yıl sonra 726/1326'da Zilkâde ayında istinsah edilmiştir.

1.1. Tefsiri: *Tahkîku't-tefsîr* (تحقيق التفسير في تكثير التنوير)

Îcî'nin tefsirinin henüz basılmadığını ve kütüphanelerde yazma halde olduğunu yukarıda belirtmiştik. Îcî ve tefsiri üzerinde çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan başta gelenleri; 1- Nedim Yılmaz'ın *Adudüddîn el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu* adlı doktora tezi. 2- Tahsin Görgün'ün "*Îcî, Adudüddîn*" adlı (DİA. XVI, s. 410-414) ansiklopedi maddesi. 3- Medîne İslâm Üniversitesi'nde⁶ yüksek lisans öğrencileri arasında Îcî'nin tefsirinin büyük bir kısmı pay edilerek tez olarak çalışılmış ve tahkik edilmiştir. Bunlardan Dayfullah b. 'Îd b. Sâlih er-Rifâ'î, tefsirin Fâtiha Sûresi ve Bakara Sûresi'nden de 188. âyete kadar olan kısmının tahkikini, hocası Prof. Dr. Muhammed b. Abdülazîz el-'Avâcî'nin danışmanlığında ve 1431-1432/2010-2011 yılında hazırlayıp sunmuştur.⁷ 4- Bizim *Ebü'l-Berekât en-Nesefî ile Adudüddîn el-Îcî'nin Âile Hukûkuna İlişkin Âyetlere Yaklaşımlarının Mukâyesesi* adlı doktora tezimiz.⁸ 5- Yine henüz basılmamış olan *Ebü'l-Berekât en-Nesefî ile Adudüddîn el-Îcî'nin İlmî Hayatları ve Eserleri* adlı çalışmamız. 6- Eşref Altaş'ın editörlüğünde ve Suat Mertoğlu'nun proje koordinatörlüğünde, *İslâm İlim Düşüncesinde ve Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî* adıyla hazırlanan eser.⁹

⁶ الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة

⁷ Îcî'nin tefsirinin üzerine mezkûr üniversitede hazırlanan ve üniversitenin web sitesi'nden alınan bilgilere göre, mezkûr yüksek lisans tezleri şunlardır: 1- Dayfullah b. 'Îd b. Sâlih er-Rifâ'î, eseri başından Bakara; 2/189 âyetin sonuna kadar, 29.06.1432. 2- Muhammed b. Muhammed b. Saîd el-Matîrî, Bakara; 2/189'dan Nisâ; 4/29 âyetine kadar, 22.07.1435. 3- Gâzî b. Vasl Sâmi ez-Zübânî, Nisâ; 4/29'dan Ârâf (11) sûresinin başına kadar. 4- Münîr b. Mu'allâ b. Sa'd b. Saîd el-Umerî, Ârâf sûresinin başından Hûd (11) sûresinin başına kadar. 5- Abdülhâdî el-Karnî, Hûd sûresinin başından İsrâ (17) sûresine kadar. 6- Ahmed b. 'îd es-Süveynî, İsrâ sûresinin başından Nûr (24) sûresine kadar. 7- Fehd b. Süleyman b. Muhammed b. el-Mehûs, Nûr sûresinin başından Ahzâb (33) sûresine kadar. 8- Abdülhakîm b. Abdülazîz b. Atiyye el-Bilâdî, Ahzâb sûresinin başından Zuhruf (43) sûresine kadar. 9- Sâhib Han Âlim Zâde, Zuhruf sûresinin başından Saff (61) sûresine kadar. 10- Abdülalîm b. Muhammed, Saff sûresinin başından Îcî'nin (Kur'an'ın) tefsirinin sonuna kadar. Bkz: www.iu.edu.sa/deanship/GraduateStudies/theses/discussion/Quran/Altafsir/Pages/default.aspx (Eşref Altaş, age, s. 478)

⁸ Hasan Haliloğlu, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, Temmuz 2017.

⁹ İSAM tarafından Aralık 2017'de basılan bu eserde Adudüddîn el-Îcî çok yönlü olarak araştırılmıştır ve editörün ifadesiyle, üç grup makaleler halinde ele alınmıştır. Bunlar; A- Îcî'nin hayatını, entelektüel yönelimini ve çevresini anlatan makaleler, B- onun inanç, düşünce, ahlâk, yöntem, dil, felsefe ve yorum gibi konularda dile getirdiği görüşlerini inceleyen makaleler, C- Îcî'nin eserleri üzerine gelişen şerh ve hâşiye tarzındaki eserlerin oluşturduğu literatürü ortaya koyan makalelerdir. Eserde toplam 14 makale bulunmaktadır. Bunlar: 1- Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddîn" (Bu, yukarıda bahsettiğimiz gibi, daha önce DİA'da madde olarak da yazılmıştır), 2- Abdullah Yıldırım, "Adudüddîn el-Îcî ve *er-Risâletü'l-Vad'iyye*", 3- M. Taha Boyalık, "Îcî'nin Belâgat Anlayışı", 4- Mehmet Özturan, "Neyi Nasıl Tartışabiliriz? Îcî'de Tartışma Mantığı", 5- M. Ali Koca, "Akâid-Kelâm İlişkisi Bağlamında Akâid Literatürünü Okumak: Îcî'nin *Akâid Risâlesi* Örneği", 6- Ömer Türker, "Kelâm Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî: Kelâm'ın Bilimsel Kimliği Sorunu", 7- Osman Demir, "Îcî Kelâm'ında Fizik", 8- Eşref Altaş, "Adudüddîn el-Îcî'nin Kelâmulullah Hakkındaki Risâlesi", 9- Kadir Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütetekellim: Adudüddîn el-Îcî", 10- Tuncay Başoğlu, "Müteahhir Dönem Fıkıh Usûlünde Adudüddîn el-Îcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı", 11- Harun Ögmüş, "Adudüddîn el-Îcî'nin Tefsirciliği ve *Tahkîku't-Tefsîr* Adlı Tefsiri", 12- Mustakim Arıcı, "Îcî'de Ahlâk Felsefesinin Temel Meseleleri", 13- Murat Tala, "İlimlerin Metinleşme Sürecinde Belâgat

İcî'nin tefsirinin 9 + 3 = 12 adet yazma nüshasının mevcut olduğunu tespit edebildik. Şöyleki; Nedim Yılmaz, İcî'nin tefsirinin İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nin çeşitli koleksiyonlarında bulunan toplam dokuz adet yazma nüshasına işaret etmiş ve bunları tezinde geniş şekilde tanıtmıştır.¹⁰ Bunlardan ikisi önemlidir; a- Fazıl Ahmet Paşa Nüshası, Köprülü, no: 50 diye kayıtlı (ilk yarısı Fâtiha-Kehf Sûreleri arası, 361 varak) nüsha ile b- Damat İbrahim Paşa Nüshası, no: 134 nüshası. Bu, müellif nüshası diye bilinir. 723/1323 yılında yazılmış olup, son yarısı Meryem-Nâs Sûreleri arası mevcuttur. 726/1326 yılında istinsâh edilmiştir. Bu dokuz nüshaya ilâveten, Daydullaf er-Rufâ'î de üç nüshadan daha bahseder ve bunlara tezinde yer verir.¹¹ Bunlar Türkiye dışında Suriye, Suudi Arabistan ve Mısır kütüphanelerinde bulunmaktadır. Daydullaf er-Rufâ'î, zikrettiği bu üç nüshaya ilâveten birkaç nüshadan daha bahseder, ancak onlar da Nedim Yılmaz'ın işaret ettiği ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mevcut ve mezkûr nüshalardan birkaçıdır.

1.2. Tefsirinin Mukaddime'si

Müfessirimiz İcî'nin tefsirinde izlediği metoda ve usule aşağıda değineceğiz. Tefsirinin başına yazdığı **Mukaddime**'si de aslında buna ışık tutmaktadır. İcî mukaddimesinde, diğer birçok müfessirin yaptığı gibi ve hattâ onlardan daha ayrıntılı şekilde, tefsirini yazarken izlediği metodunu ve tefsirinin kaynaklarını açıklamıştır. Şöyle ki;

المقدمة في الأصول التي سلكها العضد الإيجي في [تحقيق التفسير في تكثير التنوير]

بسم الله الرحمن الرحيم، و به نستعين الحمد لله منزل الكتاب وملهم الصواب ومفيض الألباب بمقتضى حكمته مبین حقائق التنزيل ومعلم¹² دقائق التأويل وموضح غوامض المعقول بالتمثيل لتعلق مشيئته، مدبر أمور الكائنات، ومؤسس مباني السافلات والعالیات، ومبدع صنوف الناميات بعظيم قدرته، فاطرالأرض والسموات العلی، واهب أصناف النعم علی حسب المنی، خالق أصول الممكنات من العرش إلى الثرى لإتزاره بعظمته، والصلوة علی محمد الذي أشرفت الأرض بأنوار نبوته، وامتازت نفسه القدسية عن المحلوقات لركاء جرتومته، وأوضح حكم القرآن، وهدى إلى سبيل العرفان بعزیز علمه المغترف من بحاره وعظیم منته، ومهد قواعد الأحكام، ومباني الحلال والحرام علی أكمل الأوضاع بكمال عصمته، وعلی أهل بيته الذين هم الذوات الزكية اللائح علی صفحاتهم أنوار غرته، والرضوان علی الصحابة المتشبهة¹³ بأذيال غرته.

Geleneği Bağlamında Bir Not: *el-Fevâidü'l-Gıyâsiyye Şerh ve Hâşiyeleri*", 14- Mustakim Arıcı, "Ahlâk-ı Adudiyye Literatürü ve Şerhlerde Yöntem Sorunu".

¹⁰ Yılmaz, Nedim, age, s. 50-61.

¹¹ Dayfullah er-Rufâ'î, age, s. 51-63.

¹² ومعالم، في نسخة المكتبة الخاصة بالشام.

¹³ تشبث به أو برأيه: تعلق به وتمسك به ولزمه وأخذ به بالشدة واتبعه. انظر. الصحاح للجوهري، و لسان العرب لابن منظور المصري

الإفريقي، المنجد في اللغة والأعلام، معجم النفاثس الوسيط، "شبث".

أما بعد ، فالباعث لشروعي في هذا الخطب الجسيم، والأمر العظيم، والشأن الأعلى، والمرتبة الأسمى، والسيادة العظمى، الذي لا ينالها البارِع في العلوم المختصة بالكتاب، الحائز قصب السبق من ذوي الألباب، الجامع لأقسام المعالم العربية، والمباحث الأدبية، الحاوي لفنون المعاني والفوائد البيانية، المترقي إلى أوج الكمال في اللطائف الأصولية، المستشرف على شرفات المقاصد الكلامية إلا بتسديد إلهي، وتأيد نبوي، مع اعترافي بالقصور في هذه الصنائع، وعدم الإطلاع على تمام هذه البدائع، ليس إلا إشارة غير صالحة للممانعة، آبية عن قبول المدافعة، مع ما انضم إليها أمران كل منهما حري بالإتباع، جدير بأن لا يقابل بالإمتناع.

أحدهما: مبالغت صدرت عن طائفة صرفوا أعمارهم في اقتباس العلوم، وتحلت أطوارهم بإقتناص شوارد نتائج الفهوم، وحملتهم عليها ما قرعت أسماعهم، وبلغت أفهامهم من فوائد جلييلة، وعوائد جميلة، ظهرت لي زمان المباحثة في كتب التفسير، وأوان المناقشة في ذلك التقرير، ما خلعت عنه ما بين أيديهم من تصانيف العلماء، وتضاعيف فوائد العظماء، أن أوّل كتابا مشتملا على مناسبات وارتباطات لمبادئ كلمات وغايات، حاويا لدقائق سؤالات وجوابات، وإبراز أسرار تقديم وتأخير، وتوحيد وتكرير، وترتيب وصف على حكم، وحكم على وصف، مما يزيد أعدداه على ألف، محكما تبيانها على أبلغ إحكام ووصف، والتزام امتناع لزوم تكرار وتأکید، مقررا لها على أبلغ أنواع التأيد، مبرز لها في كسوة البرهان بأفصح البيان، وإياك والمبادرة إلى الإنكار لغريب الأفكار، وسماع معنى مخترع، فقد قال عليه السلام: (لكل حد مطلع).¹⁴

وكفى إجازة لاستنباط لطائف كلام الله قول علي بن أبي طالب رضي الله عنه: (إلا فهم يعطى رجل في كتاب الله) من غير إنكار وطعن، (إذ لكل آية ظهوريطن)، وقد أودع حجة الإسلام¹⁵ ما يقرب من هذا الكلام في كتاب "فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة"، وهو: "إن ترك الظواهر من غير برهان وقواعد، مما {لا} يتعلق بأصول العقائد لا يقتضي تبديع قائل ذلك الكلام، إلا فيما يشوش قلوب العوام".

وذكر صاحب "المفاتيح": أن المرجح في أصول الفقه عدم انحصار التفسير فيما نقل عن السلف والأولين، بل غيرهم ذلك، وإلا لضاع كثير من اللطائف والفوائد.

¹⁴ إن هذا الحديث غير موجود في كتب الحديث الصحيحة والمعتمدة ، ولكن السيوطي قال في "الإتقان": إن الطبراني وأبا يعلى والبخاري خرجوا هذا الحديث على أنه من أقوال ابن مسعود رضي الله عنه. انظر: السيوطي ، الإتقان في علوم القرآن ، 2 ، 184). وأيضا إن هذا الحديث بلفظه هذا غير موجود في "المعجم الكبير" ولا في "المعجم الصغير" للطبراني. (نديم ييلماز ، عضدالدين الإيجي ومنهجه في تفسيره ، 66 ، رسالة الدكتوراه).

¹⁵ هو الشيخ الإمام البحر حجة الإسلام أعجوبة الزمان زين الدين أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الطوسي الشافعي الغزالي ، صاحب كتاب "إحياء علوم الدين" و"التصانيف" و"الذكاء المفرط" و"المستصفي في علم أصول الفقه" و"فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة" ، وهذا الأخير هو ما نحن بصدد. والإمام الغزالي هو من أئمة الطبقة السابعة والعشرين. (الذهبي ، وفيات سير أعلام النبلاء ، 710).

وأقول: كيف لا يسوغ ذلك، وقد أذعن جماهير الفصحاء في الأعصار، وعمامة البلغاء في جميع الأقطار، بأن هذا الكتاب قد إختص بمزايا من الفصاحة والبلاغة، وجلايا من الحلاوة والطلاوة، ولطائف التراكيب الحائزة بوجازتها علوما شتى، الحاوية لإشارات ومعاني هي الغاية القصوى، وإنه قد أبت عن مدانته كتب الأولين والآخرين، إذ هو المنادي بلسان الحال، بل بأفصح المقال:

(أنا المعجزة المبينة لنبوّة سيد المرسلين وخاتم النبيين).

وثانيهما: إلهامات صادقة ، وواردات ناطقة ، طالبتنى مشمرا¹⁶ عن ساق الجد، واثقا بمساعدة الجد ، غير مستقل بالإمتناع والرد.

هذا وإن في كتاب "أنوار التنزيل وأسرار التأويل" تأليف الإمام الأعلام والأعظم، قاضي قضاة المسلمين، حجة الله على الخلائق أجمعين، ناصر الحق والدين قدس الله روحه، وأعظم فتوحه، لمندوحة عن سائر التصانيف في التفاسير المعزية إلى المشاهير، لاشتماله على جمهور مباحث "الكشاف"، و"اللباب"، وخلاصة مقاصد أولي الألباب، واحتوائه على القراءات الثمانية والشاذة بذكر أصحابها، وموجبات نزول الآيات وأسبابها، ووجوه وأحاجي نحوية، وأقاويل وتوجيهات أدبية، وغيرها مما لم يظفر بها في أكثر الكتب المؤلفة في هذا الشأن¹⁷ ، بأوضح البيان، منبها على غلطات وقعت لمن تقدمه من الفضلاء، وتكلم فيه من العلماء، ونكات شريفة، وإشارات لطيفة سمح بها قريحته الوقادة، وأبرزتها فطنته النقادة، غير أنه سكت في بعض الآيات عن التعرض لوجوه المناسبات إعتامدا على ما تعرض له في غيرها من التأويل، واكتفاء بما سبق من التعليل، ولميله إلى غاية الإختصار، أعرض عن كثير من الأقوال، واستكشاف بعض غوامض الأسرار، وأيضا فيه تطويل بذكر القراء مع أنه لا يجدى زيادة فائد ، والإيجاز يفضي إلى نيل عائدة، فلنقتصر في التعبير عن السبعة وما وافقهم يعقوب ب (قرئ) والشاذ وما تفرد به ب (يقرأ).

وسوانح المؤلف بألفاظ الإحتمال: ك (لعل) و(يحتمل) و(يمكن)، وما اختص به من الأسئلة والأجوبة بصيغة: (إن قيل) و(قلنا) و(لقائل) ، غير آت بما ذكر في أوائل السور من الأحاديث الموضوععة، لأن أكثرها موضوععة، قاصدا به شرح بعض ما {استبهم}¹⁸ منه ومن "الكشاف"، بل هو عن أكثر غوامضها كشاف، بعد التزام الإتيان بجميع مباحثه، وزوائد "الأنوار" عليها، وما في "اللباب" إلا ما شذ ، وإيداع لطائف "مفتاح الغيب"، فهو حقيق بأن يلقب ب {تحقيق التفسير في تكثير التنوير}، والله الموفق والهادي ، في النهاية والمبادي.

Tercemesi: Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlarız, O'ndan yardım dileriz. Kur'ân-ı Kerîm'i inzâl buyuran Allah (c.c.)'a hamd olsun!.. Doğruyu ve

¹⁶ شمر يشمر شمرا، وانشمر وشمر وتشمر: مر جادا، وتشمر للأمر: تهيأ واستعد له. ويقال: شمر الرجل وتشمر وشمر غيره إذا كمشه في السير والإرسال. ويقال: شمر الإزار والثوب تشميرا: رفعه وهو نحو ذلك. ويقال: شمر عن ساقه وعن ساعده وعن ساعد الجد: استعد و تهيأ، وشمر في أمره: خف ونهض. (ابن منظور، لسان العرب، لاروس، المعجم العربي الأساسي، "شمر").

¹⁷ أو: لهذا الشأن:، في بعض النسخ.

¹⁸ أثبتهم، في بعض النسخ.

doğruluğu ilham eden, hikmetinin muktezasınca akılları feyizle dolduran, Tenzîl'in (Kur'ân-ı Kerîm'in) hakikatlerini ve Tevîl'in (Tefsîr ilminin) inceliklerini beyân eden, ma'kûl (akla uygun) olmayan hususları meşîfetine ve irâdesine bağılı olarak, getirdiği temsillerle açıklığa kavuşturan O'dur. Yüce kudretiyle Kâinâtın işlerini çekip çeviren, Yerleri ve Gökleri binâ eden, her çeşit mahlûkâtı ustaca ve kader/takdir ölçüleriyle yaratan O'dur. Çeşitli nimetlerini kullarına dağıtıp hibe eden, Arş'tan Serâ'ya (Yeryüzüne) kadar bütün mümkinâtı ve bunların temel ilkelerini, azametine layık şekilde yaratıp taşıyan O'dur.

Salat ve selam, yeryüzünü hidayet nuruyla aydınlatan soyu soppu pak, kutsî şahsiyetin sahibi Hz. Muhammed (sav) üzerine olsun. Daldığı Kur'ân deryasından aldığı yüksek ilmi ve insanlara öğrettiği sünnet sayesinde beşeriyete irfan ve hidayet yolunu gösteren odur. İsmet sıfatı sayesinde Allah Teâlâ'dan getirdiği hükümler ve sünnet olarak koyduğu haram-helal kaidelerle mükemmel bir çığır açan odur. İnsanlığın en temiz fertleri olan peygamberlerin nurunun alnında perlayan Hz. Peygamber (sav)'in Ehl-i Beytine ve kıyamete kadar bunlara tabi olan bütün müminlere de salat-ü selam olsun!..

Şimdi: Kur'an ilimlerinde hâzık dâhîlerin, Arapça'yı ve edebiyatını her yönüyle bilenlerin, Meânî ve Beyân ilmi âlimlerinin, Usûl ilimlerini kâmil manada ihraz edenlerin, Kelâm ve söz söyleme sanatı dâhîlerinin ancak ilâhî yardım ve nebevî destekle ulaşabilecekleri, bu kıymetli uğraşa, (tefsir yazmaya) beni sevk eden ve aslâ reddedemeyeceğim bir âmil vardır. Bununla beraber, ben bu işe hakîkî manada ehil olmadığımın da bilincindeyim. Ayrıca beni bu işe sevk eden iki sebep daha var ki, bunlara da karşı koyamazdım.

Birincisi: Ömürlerini ilim tahsili uğrunda her fırsatı değerlendirerek geçirenlerin onca birikimlerine rağmen, bazen yaptıkları gereksiz mübâlağalar. Ben tefsir araştırmalarım ve takrirlerim esnasında, müfessirlerin eserlerinde olmaması gereken bazı eksik hususlar olduğunu gördüm. Bunlar beni bir tefsir yazmaya sevk etti. Yazacağım tefsirin; sayıları bini aşan konular içinde, âyetler arasındaki münâsebetler ve irtibatlar, kelimelerin prensipleri ve gayeleri, ince sualler-cevaplar, takdim-te'hirler, cem'-tekrarlar, vasfî hükme bağlama, hükmü vasfa bağlama, konuların sırlarını açıklamak gibi konuları kapsamasını arzuladım. Bunları da en mükemmel şekilde yapmak, gereksiz tekrarlardan sakınmak istedim. Ayrıca her tekrarın gereksiz olup öncekinin tekraren te'kidi ve te'yi olduğu söylenemez. Belki de tekrar, öncekinden ayrı olarak, yeni ve önemli bir mana katmış olabilir. Bu da fesâhati, bürhâmı artırır.

Garip bir fikir, yeni ortaya atılmış bir mânâ görünce, bunları inkâra kalkışma sakın! Zîrâ Rasûlullah Efendimiz (s.a.v.): “Her kapalı manada ve hükümde onu anlamaya yardımcı olacak bir ışık, işaret vardır”¹⁹ buyurmuştur.

Hazreti Ali (r.a.) de: “Kişiyi, (inkâra dalmadan ve Kur'ân'ı yaralamadan), Allah'ın kitabını anlama kabiliyeti ve özelliği verilmiştir”²⁰ demiştir. Hz. Ali'nin bu

---

¹⁹ (لكل حد مطلع)

sözü, Allah'ın Kitâb'ından latîf manalar istinbât edilebileceğine dâir yeterli bir izin ve icazettir Zîrâ yine Hz. Peygamber (s.a.v.); “Her âyetin bir zâhirî, bir de bâtinî manası vardır”²¹ buyurmuştur.

Hüccetü'l-İslâm²², “Faysalü't-Tefrika”²³ isimli eserinde buna yakın manada şu sözleri söylemiştir: “İnanç esasları ve Akâid ile ilgili olmayan konularda, zâhirî manayı bir delil ve mesnet olmaksızın terk etmek, bu sözü söyleyene bid'atçı denilmesini gerektirmez. Ancak avâmın zihnini karıştıran ve kalbine vesvese veren şeylerden olursa müstesnâ.” Mefâtîh sâhibi²⁴ de şöyle demiştir: “Usûlü Fıkıh'ta tercih edilen görüş: tefsirin, seleften ve ilk nesil âlimlerden nakledilen görüşlere ve izahlara inhisar ettirilmemesidir. Bilakis başkaları da bunu yapabilmelidir. Aksi tekdirde, birçok latîf mana ve fayda zâyî olur gider.”

Ben de derim ki: “Kur'ân'a yeni yorumlar getirmek neden câiz olmasın ki? Her devirde ve mekânda yaşamış olan bütün fesâhat ve belâğatçılar, bu yüce Kitab'ın birçok edebî üstünlüğünün bulunduğunu, çok tatlı parlak ifadeleri olduğunu, terkip inceliklerine sahip bulunduğunu, kısa-öz olmasına rağmen birçok ilmi ihata ettiğini, nihâî gaye olan manaları içine aldığı kabul etmişlerdir. Ne öncekilerin ne de sonrakilerin yazmış oldukları kitaplar, Kur'ân'ın ihtiyaçlarına cevap vermekten, onu yeterince açıklayıp tefsir etmekten âciz ve geri durmamışlardır.” Bu nedenle, Kur'ân-ı Kerîm, âdetâ lisân-ı haliyle hatta açıkça meydan okurcasına şöyle seslenir: “Ben, Peygamberlerin serveri ve son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin açık ispatı olan bir mucizeyim!..”

İkincisi: Bana gelen sâdik ilhamlar ve açık vâridât, benden bu işe ciddiyetle sarılmamı, aslâ geri durmamamı söyledi. Şöyle ki Müslümanların baş kadısı Hüccetü'l-İslâm, hakkın ve dinin destekçisi, büyük imam Kadı Beydâvî'nin (ks.) telif etmiş olduğu *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsiri, bu sahada yazılmış diğer tefsirlere ihtiyaç bırakmayacak kadar mükemmel olup alternatif bir tefsirdir. Çünkü Kadı Beydâvî'nin bu tefsiri, *Keşşâf*²⁵ ve *Lübâb*²⁶daki bütün konuları şamildir, akıl-ilim sahiplerinin maksudunun tamamen hülâsasıdır. Sekiz kıraati ve Şâz kırâatları ashâbı (imamları ve râvileri) ile birlikte verir. Âyetlerin nâzil olmasını vacip kılan durumları, nüzül sebeplerini, nahiv vecihlerini, edebî sanat çeşitlerini, çok sayıdaki farklı görüşleri,

²⁰ (إلا فهم يعطى رجل فى كتاب الله من غير إنكار وطعن)

²¹ (إذ، لكل آية ظهر و بطن)

²² İmâm Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî.

²³ “Faysalü't-Tefrika”: (فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة); “İslâm'ı Zındıklık'tan Ayırma Kıstası”

²⁴ İmâm Fahrettin er-Razi, “Mefatihü'l-Ğayb”.

²⁵ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri.

²⁶ Burhâneddîn el-Kirmânî'nin (v. 500/1106'dan sonra)1- *Lübâbü't-Tefâsîr* adlı eseri. Bu tefsirle diğer eseri 2- *Ğarâibü't-Tefsîr ve 'acâibü't-Te'vîl*'i, bazı kaynaklarda yanlışlıkla tek bir esermiş gibi tanıtılmıştır. Onun Kur'ân İlimleri'ne dâir; 3- *el-Bürhân fî müteşâbihî'l-Kur'ân*, 4- *Hattü'l-Mesâhif*, 5- *el-Hidâye fî şerhi Ğâyeti İbn Mehrân* (Kırâat İlmi'ne dâir) eserleri de vardır. Sarf-Nahiv ve Lügat ilmine dâir de; 6- *el-İfâde fî'n-Nahiv*, 7- *el-İcâz fî'n-Nahiv* (Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh*'ının muhtasarıdır), 8- *el-'Unvân*, 9- *en-Nizâmî fî'n-Nahiv* (İbn Cenî'nin *el-Lüma*'ının muhtasarı) eserleri vardır. Bkz. el-Kirmânî, Burhâneddîn, *el-Bürhân fî müteşâbihî'l-Kur'ân*, s. 31.

bu sahada telif edilmiş olan çok sayıdaki kitabın ihâta edemediği hususları en güzel şekilde ortaya koymuş, beyân etmiştir. Kendisinden önce yaşamış olan çok sayıdaki kıymetli âlimin içine düşmüş oldukları hataları dile getirmiş, büyük bilgi birikiminin ve zekâsının elverdiği ölçüde çok sayıda ince nükteye, ayrıntılı bilgiye, latîf işâretlere değinmiştir.

Ancak şu var ki; Kadı Beydâvî, daha önce tefsirini yapmış olduğu âyetlerde yaptığı te'vîl, açıklama ve ta'lillerle iktifâ ettiğinden dolayı, sonraki bazı âyetlerin tefsirinde, o âyetler arasındaki münâsebet, aralarındaki ortak bağlantılara hiç değinmemiştir. Tefsirinde kısa-öz bilgi verme prensibine meyyâl olduğundan, diğer birçok görüşleri görmezden gelmiş, onlara hiç yer vermemiş, birçok gizli ve değerli bilgileri açığa çıkarmaya yanaşmamıştır. Ayrıca kıraat bilgileri ile imamları hakkında bilgi verirken, hiçbir faydası olmadığı halde, teferruata girerek meseleyi çok uzatmıştır. Halbu ki kısa ve öz bilgi daha faydalıdır.

Biz bu tefsirimizdede Yedi kırâat'a yer vermekle yetineceğiz. İmamların kırâatını ve kârî Ya'kûb'un onlara muvâfık olan kırâatını zikrederken Kuri'e (قرىء) tabirini, şaz bir kırâatı ya da Yakub'un tek kaldığı bir kırâatı zikrederken Yukra'ü (يقراً) tabirini kullanacağız. Müellifin (Kadı Beydâvî'nin) kesin olmayan ihtimalli fikirlerini ifade etmek için ise Le'alle (لعل), Yahtemilü, Yühtemelü (يحتمل . ياحتمل), Yümkinü (يمكن) tabirlerini kullanacağız. Soru-cevap şeklindeki karşılıklı muhtemel tartışmaları ifade ederken de, Fe in kîle kulnâ (فإن قيل... قلنا) ve ve li kâilin.... (ولقائل...) tabirlerini kullanacağız.

Sûrelerin başlarında o sûrelerin faziletlerine dâir zikredilen, *Keşşâf*'ın ve *Envâru't-Tenzîl*'in de zikretmiş oldukları hadislere yer vermeyeceğiz. Çünkü bunların çoğu, mevzû' (uydurma) hadislerdir. *Keşşâf*'ın değindiği ana konulara (mebâhis) ve *Envâru't-Tenzîl*'in onun üzerine ilâve ettiklerine, *Lübâb*'daki ana konulara da değindik, onlara bağlı kaldık. Şâz olanlarına değinmedik. *Mefâtihu'l-Ğayb*'ın letâifine de değindik. Öyleyse, bizim tefsirimiz: (تحقيق التفسير في تكثير التنوير) *Tahkîku't-tefsîr fi teksîri't-tenvîr* adını haketmiştir. İşin başında ve sonunda insanları muvaffak kılan, hidâyete erdiren Allah (c.c.)'tır.

2. TEFSİRİ'NDEKİ USÛLÜ VE METODU

Öncelikle, müfessirimiz **İcî** kendisini böyle bir tefsir yazmaya iten iki sebepten bahseder. Bunlardan ilkinin, kendinden önce yazılmış olan tefsirlerdeki gereksiz fazlalıkları izâle etmek ve eksik bırakılmış hususları telâfi etmek olduğunu, bunlara kendi ilmî birikimlerini de ilâve etmek istediğini söyler. İkincisinin ise böyle bir tefsir yazmanın gerekliliğine dâir gördüğü rüyalar, içine doğan ilhamlar ve vâridât olduğunu söyler.

Dayfullah er-Rufâî'nin, **Îcî**'nin tefsirinde izlediği metodunu geniş şekilde araştırdığını görmekteyiz.²⁷ *Îcî Tahkîku't-tefsîr*'inde Kur'ân sûrelerini ve âyetlerini Mushaf tertibine göre sırayla tefsir eder. Önce bir âyeti zikredip ele alır, onu gereğince ve yeterince tefsir eder, sonra bir sonraki âyete geçer ve bu usûle genelde uyar. (وجه) gibi ifadeler kullanarak âyetin bir önceki âyetle ibâre ve mânâ ilişkisine değinir. Âyette geçen kelimelerin, terimlerin ve ıstılahların (el-müfredât) iştikakına, kullanım şekillerine, vezinlerine ve manalarına değinir, bu hususla alâkalı olarak başka âyetleri, hadisleri ya da varsa şiirleri istişhâd eder. Âyetin manasını izah etmek için, eğer gerekiyorsa, başka îrâb vecihlerini de zikreder. Fazla detaya girmeden Sahâbe, Tâbiûn ve Selef-i sâlih'in görüşlerine yer verir. İsimlerini nadiren zikreder. Sahih ve şâz kırâatları, imamlarının isimlerini zikretmeden, kısaca verir. Tefsirinde naklettiği görüşler ve vecihler arasında, zayıf ve sahih olanlarını belirterek, tercihler yapıp kendi kanaatini belirtir. Bunları ifade etmek için de; (النصرة، الحق، الأصح، أولى، وهو) gibi açıklayıcı ifadeler kullanır. (الظاهر، ليس بقوي، ليس بصحيح) gibi ifadeler kullanır.

İtikâdî ve Kelâmî konulara taalluk eden âyetlerin izahında, kendi mezhebi olan *Eş'arî*'lerin görüşlerine geniş yer verir ve bunları desteklemek için delil getirme ve âyeti yorumlama gayretine girer, *Eş'arî* mezhebi dışındaki diğer Ehl-i sünnet mezheplerinin görüşlerini ve Mû'tezile'nin görüşlerini reddeder. Örneğin; Bakara Sûresi, 2/70 âyette geçen (وإن شاء الله لمهتدون) : “Eğer Allah dilerse, biz doğru yolu buluruz, dediler.” Allah'ın irâde'sinin/meşîet'inin kadîm değil de hâdis olduğunu söyleyen Kerrâmiyye ve Mû'tezile'nin görüşlerini reddetmeye çalışır ve karşı delil olarak Mâide Sûresi, 5/94. ﴿ليعلم الله من يخافه بالغيب﴾²⁸ âyeti sunar.²⁹ Benzer başka örnekleri Bakara Sûresi, 2/191, 213, 243, 253, 255, 257, 258, 263, 270 âyetlerin tefsirlerinde görmek mümkündür.

Bazı âyetlerin tefsirinde, Kur'ân'ın mana ve lafzındaki mucizeliğine, belâğat, beyân ve edebî vecihlerine değinir. Örneğin; Bakara Sûresi, 2/179. ﴿ولكم في القصص﴾ *“Ey akıl sahipleri, kısısta sizin için hayat vardır. Umulur ki sakınırsınız”* âyetinde; aslında kendisi bir öldürme ve yok etme olan kısâs'ın nasıl da hayat vermeye ve diriltmeye sebep olabildiğini açıklar ve böylece bunu Kur'ân'ın mucize olduğunun açık bir işâreti olarak görür.³⁰

²⁷ Dayfullah er-Rufâî, age, s. 39-43.

²⁸ Âyetin tamamı:

﴿يا أيها الذين آمنوا ليبلونكم الله بشيء من الصيد تناله أيديكم ورماحكم ليعلم الله من يخافه بالغيب، فمن اعتدى بعد ذلك فله عذاب أليم﴾ ;

“Ey îmân edenler, Allah görünmezlikte (gayb'de) kendisinden kimin korktuğunu ortaya çıkarmak içinellerinizin ve nızraklarınızın erişeceği avdan bir şeyle andolsun sizi deneyecektir. Artık kim bundan sonra haddi aşarsa, onun için acı bir azap vardır.” Mâide; 5/94.

²⁹ *Îcî, Tahkîku't-tefsîr*, Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa, no. 50 yazma nüshası, vr. 39a.

³⁰ *Îcî, age*, vr. 65b.

Bakara; 2/21-22. âyetlerin tefsirinde olduğu gibi, cümlelerin **nahvî** tahlillerine, kelimelerin **sarf** ilmi açısından izahlarına yer verir. Ama zikrettiği nahiv ve sarf vecihleri arasında tercih yapmaz, sadece seçenekleri zikreder.³¹ Bazen usûl-ü fıkıh kâidelerine değinir, bunlardan bazılarını tercih eder. Örneğin, Bakara Sûresi, 2/21:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“*Ey insanlar, sizleri ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki takvâ sahibi olursunuz*” âyetinde, Muhatap alınan (الناس) insanlar’la ilgili olarak, şu temel usûl-ü fıkıh kuralını zikreder ve tercih eder: “*Bu âyet vad’î olarak, nâzil olduğu zamandaki muhâtabı olan insanları ve hâricî bir delille de, kıyâmete kadar gelecek tüm insanları muhatap alır, hepsini bağlayıcıdır. Bu bağlayıcılığın sebebi olan hâricî delil; Hz. Peygamber’den (s.a.v.) tevâtüren gelen, “Bu türden bir hitâb, eğer istisnâ getiren bir delil yoksa kıyâmete kadar tüm insanlara şâmindir” şeklindeki kuraldır.*”³² Yani bu âyetin muhâtabı; kâfirler, münâfıklar ve şâkiler de dâhil tüm zamanın insanlarıdır.

Bazen Îcî tefsirinde değindiği usûl-ü fıkıh kâidesini, bu konuda yazmış olduğu ve ancak kaynaklarda yer almayan eseri *Şerhu’l-Minhâc*’a³³ gönderme yaparak zikreder ve bunu belirtmek için de; (وقد ذكرت في شرح المنهاج، وقد حققنا في شرح المنهاج) ifadelerini kullanır. Bakara; birisi 2/31 ve 169 âyetlerin tefsirinde olmak üzere, Îcî iki defa bu usûl-ü fıkıh eseri *Şerhu’l-Minhâc*’na gönderme yapar.

Bunlardan birincisinde, Bakara; 2/31’de: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ “*Ve Âdem’e isimlerin hepsini öğretti*” âyetinin tefsirinde Allah Teâlâ’nın Hz. Âdem’e öğrettiği isimlerle neyin kastedildiğini, bu isimler arasında insanların konuştukları Arapça, Acemce, Farsça, Rumca gibi lisanlar’ın yer aldığını, bu lisanların tevkîfî (Allah tarafından öylece öğretildiği) mi yoksa ıstılâhî (insanların ve değişik milletlerin sonradan öğrendikleri) mi olduklarını tartışır. Ebü’l-Hasen el-Eş’arî’nin, Kâ’bî’nin ve Cübbâtî’nin görüşlerini de naklederek, bu lisanların Allah tarafından tevkîfî/vad’î olduğunu söyler, buna aklî ve naklî deliller getirir.³⁴

İkincisinde yani Bakara 2/169 âyetin tefsirinde Îcî şöyle der:

³¹ Îcî, age, vr. 18b, 19a.

³² (وهو يتناول الموجودين وقت الخطاب وضعا ومن يأتي بعدهم بدليل خارج، وهو ما تواتر من دين النبي عليه الصلاة والسلام: "أن كل خطاب من هذا القبيل يتناول من يأتي إلي يوم القيامة إلا ما استثناه الدليل). Îcî, age, vr. 17b.

³³ Îcî’nin *Şerhu’l-Minhâc*’ı; Kadı Nâsirüddîn el-Beydâvî’nin (منهاج الوصول إلى علم الأصول) *Minhâcü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-Usûl* adlı Şâfîî fıkıh usulüne dâir eserinin şerhidir. Îcî’nin bu eserinin isminden sadece *Tahkîku’t-tefsîr*’inde bahsettiğini görmekteyiz. Îcî, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, no. 134’deki müellif nüshası diye bilinen yazma tefsirindeki ferâğ kaydından tespit edebildiğimiz kadarıyla, tefsirini vefatından 33 sene önce (756-723=33) yazdığına göre, tefsirinde atıfta bulunduğu bu usûl-ü fıkıh eserini ondan da erken bir dönemde yazmış olmalıdır. Yani bu, onun ilk te’lif eserlerindedir. Îcî’nin tefsirinde adını zikrettiği bu usûl-ü fıkıh kitabının Beydâvî’ye âit olması da mümkündür. Çünkü Beydâvî, *el-Minhâc* adlı yukarıki mezkûr eserine yine kendisi şerh yazarak (شرح) (المنهاج) adını vermiştir. Beydâvî’nin bu iki eseri, usûl-ü fıkıh dâir yazdığı ve kaynaklarda adı geçen çok sayıda eserinden sadece iki tanesidir.

³⁴ Îcî, age, vr. 27a.

﴿إنما يأمركم بالسوء والفحشاء وأن تقولوا على الله ما لا تعلمون﴾ (169) ، ..... و﴿الفحشاء﴾: ما يجاوز الحد في القبح من الكبائر، أو ما لا حد فيه، وما فيه حد ، فالعطف على أصله، وإلا فلاختلاف الوصفين، فإنه ﴿سوء﴾ لاغتمام العاقل به، و﴿فحشاء﴾ لاستقباحه، و﴿القول على الله﴾: نحو إثبات الشرك، وتحليل المحرمات، ولا يشكل باتباع المجتهد فيما أدى إليه ظنه بقياس أو خبر واحد، لما تقرر من كونه قطعياً والظن في طريقه. وقد حققناه في (شرح المنهاج)، لأن المنع من اتباع الظن في المسائل الأصولية، فإن قيل: كيف يسوغ إذا حمل الأمر على الإباحة وترك الأمر بالكلية يفضى إلى الهلاك، فليحمل على المشترك بين الوجوب والندب وهو الرجحان، قلنا: والإباحة أيضاً مشتركة، والتخصيص للخارج عن المفهوم لا سيما والمأمور به المستلذ ، أما إذا حمل على الحلال فالحكم ظاهر .

Manası: “O Şeytan size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi emreder.” ... Fahşâ’, çirkinlikte büyük günahları bile aşan şey (suç ve günah) dir. Ya da hakkında had cezâsı bulunan ve had cezası’nı gerektirmeyen suçlardır. ﴿السوء والفحشاء﴾ kelimeleri arasındaki atıf vâv’ı aslı üzeredir. Aksi takdirde, her iki vasfın farklılığına işaret etmek içindir. Çünkü (Şeytan’ın emrettiği şerli iş), âkil kimse onu irtikâp ettiğinde üzülop gam ve kedere boğulduğu için **sû’** sayılır, yine bu kimse onu kabîh gördüğü için fahşâ’dır. “Allah hakkında (bilmediğiniz şeyler) söylemek”; Allah’a şirk koşmak ve haramları helal kılmak gibi. Müçtehidin haber-i vâhid ile ya da yaptığı kıyâs sonucu ulaştığı hükme tâbî olmakta bir problem yoktur. (Yani bu, âyette belirtilen ve zemmedilen “zanna tâbî olmak” sayılmaz). Çünkü müçtehidin ulaştığı hükmün kat’î olduğu kesindir. Ancak onu hükme götüren yoldaki delil (haber-i vâhid veya kıyâs) zannîdir (Yani; sübutu zannî, delâleti kat’î’dir). Biz bunu *Şerhu’l-Minhâc*’da tahkik ettik. Çünkü zanna ve zannî hükümlere tâbî olmanın yasaklanmış olması, usûle (usûlü’-d-dîn, kelâm ve akâid’e) dâir meselelerde söz konusudur.³⁵ ...³⁶

Îcî’nin zikrettiğimiz görüşleriyle Kadı Beydâvî’nin³⁷ görüşlerini karşılaştırdığımızda, Îcî’nin tefsirindeki hem ibârenin hem de mananın Beydâvî’nin açıklamalarına çok benzediğini görmekteyiz. Buradan üç muhtemel sonuca gitmek mümkündür. **Birincisi**; Adudüddîn el-Îcî tefsirindeki bu açıklamasını kendi şerhi *Şerhu’l-Minhâc*’ından almış olabilir ki kendisi de zaten böyle söylüyor. **İkincisi**; Îcî tefsirindeki bu açıklamaları Beydâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl*’inden ya da bu tefsir üzerinden yine Beydâvî’ye âit olan *Şerhu’l-Minhâc*’ından almış olabilir. Ancak Beydâvî tefsirindeki bu usûl-ü fıkha dâir açıklamalarını *Şerhu’l-Minhâc*’ından değil de genel

³⁵ Sübkî, Takıyyüddîn (v. 756/1355) ve Tâceddîn (v.771/1370), *el-İbhâc fî şerhi’l-Minhâc*, III, 262. Bkz. a.y:

... (قال بعض المجتهدين: ليس كل مجتهد مصيباً، لأنه إن أصاب فما قاله حق، وإن أخطأ فقد أخطأ بعض المجتهدين، فلم يكن كل مجتهد مصيباً، فنقول: الخلاف في أن المصيب واحد إنما هو في مسائل الفروع الظنية كما عرفت، أما مسائل الأصول القطعية فالمصيب فيها واحد بلا خلاف).

³⁶ Îcî, age, vr. 63a.

³⁷ Kadı Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 99.

Usûl Kitapları'ndan³⁸ (كما بيناه في الكتب الأصولية) aldığını belirtmektedir. Üçüncüsü ise; İcî, Beydâvî'den onun ve eserinin adını vermeden nakilde bulunduğu için, naklettiği bu görüşün kendisine âit olduğu zannı oluşmaktadır.

İcî tefsirinde çok sık olmasa da İsrâiliyyât'a dâir haberlere yer verir, İncil'den nakiller yapar. Bunu bazen müfessir Fahreddin Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ı üzerinden, bazen kendisi yapar. İsrâilî rivâyetlerin sıhhat derecesine dâir bazen bir şey söylemese de, bazen zayıf olduklarını ifade etmek için; (روي، قيل) gibi kalıplar kullanır. Bu zayıf rivâyetleri bazen tenkid ederek, reddeder. Örneğin; Bakara; 2/102 âyette geçen, şeytanların öğrettikleri sihirler ve Bâbil'deki iki melek Hârût ve Mârût hakkında söylenen gerçek dışı İsrâilî rivâyetleri rededer.³⁹ Bazen de İncil'den getirdiği İsrâilî misalleri över. Örneğin; ahmaklarla tartışmayı eşek arısının kovanına çomak sokmaya benzetir. Katı, duygusuz ve kasvetli kalpleri sert taş, bu kalplerdeki kini, nefreti ve kötü duyguları eleğin üzerindeki işe yaramaz tortuya, çer-çöpe benzetir.⁴⁰

Bakara; 2/26. ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا﴾ “Şüphesiz Allah, bir sivrisineği de, ondan daha üstün olanını da, (herhangi bir şeyi) örnek vermekten çekinmez” âyetinin tefsirinde, Hac; 22/73 âyetini de konuya ekleyerek, Râzî'nin tefsiri üzerinden, İncil'den nakilde bulunur, hem de buradaki rivâyeti metheder. İncil'de Hz. Âdem'i (as) tarla sahibi çiftçiye, onun neslini bu tarlaya ekilen buğdaylara, bu çiftçinin düşmanını Şeytan'a, buğdaylar arasındaki züvân adlı yabânî otları Şeytan ve askerlerinin yeryüzünde yaptıkları kötülöklere, bu tarlayı hasat eden işçileri Meleklerle benzetir. Hasat zamanı gelince züvân otlarının yığılıp yakılmasını Allah düşmanlarının Cehennem'e gidişlerine, buğdayların hasat edilerek ambara doldurulmasını müminlerin Cennet'e konulmasına benzetir. Hasat zamanı da kıyâmet günüdür.⁴¹

İcî, nadiren de olsa tasavvufî izahlara girer, bazen tasavvuf ehlerinden bazı kimselerin düştüğü sınırsız ve aşırı tahayyüllere (شطحات الصوفيين) götürecektir, Kur'an'ın ruhuna pek de uygun olmayan yorumlarda bulunur. Örneğin Fâtîha Sûresi, 1/6 ﴿اهدنا﴾

﴿الصراط المستقيم﴾: “Bizi doğru yola ilet” âyette geçen; doğru yola, hidâyet yoluna ulaşmanın nasıl olacağından bahsederken: “Kim riyâzât meşakkatlerine katlanarak ya da istîdât gücü sayesinde Allah'ın feyzine nâil olarak, gözünü irfân nuruyla boyarsa, basiretine irfân sürmesi/kınası çekerse, işte o zaman eşyanın hakikatini gerçek hâliyle

³⁸ Kadı Beydâvî'nin usûl-ü fıkıh ilmine dâir, bir kısmı kendisinin te'lif eserleri ve bir kısmı da başka âlimlerin bu alanda yazmış oldukları eserler üzerine yazdığı şerhler olmak üzere, çok sayıda eseri vardır. Bunlar: 1- *Minhâcü'l-vüsûl*, 2- *Şerhu'l-Minhâc* (kendi şerhi), 3- *Mirsâdü'l-efhâm ilâ mebâdii'l-ahkâm* (İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarı Münthe's-sûl* adlı eserinin şerhi), 4- *Şerhu Mikaddimeti İbn Hâcib*, 5 ve 6- *Şerhu'l-Mahsûl*, *Şerhu Müntehabi'l-Mahsûl* (Her ikisi de, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl fi İlmi'l-Usûl* adlı eserinin şerhleri), 7- *Şerhu'l-Fusûl li't-Tûsî*. Bkz. Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 417-420.

³⁹ İcî, age, vr. 47a, 47b.

⁴⁰ İcî, age, vr. 21b.

⁴¹ İcî, age, vr. 21b, 22a.

idrâk eder. Bu hakikate de Lokmân Sûresi'nin 31/12; "Biz gerçekten Lokmân'a, Allah'a şükret diye, hikmeti verdik", âyeti işâret etmiştir" der.⁴²

Tasavvuf ehlinde naklettiği ve ancak zayıf bulunduğu bir görüş hakkında İcî şöyle der: Bakara Sûresi, 2/260 Âyette ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى﴾: "Hani İbrâhim: Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster, demişti." Tasavvuf ehlinde nakledildiğine göre âyette geçen mevtâ/ölülerden maksat; taşlaşmış, mühürlenmiş ve perdelenmiş kalplerdir. Bu ölümlerin diriltilmesinden ﴿إِحْيَاءِ الْمَوْتَى﴾ maksad da; ilâhî nurlar ve tecelliyât (a erişmektir). Ancak sûfîlerin bu görüşü zayıftır.⁴³

Akılcılığa çok önem veren Mû'tezile akâid ekolü, Ehl-i Sünnet mezheplerinden Mâturîdiyye ve Eş'ariyye ile önemli görüş ayrılıklarına sahiptir. Kendi prensiplerine ve akla uymayan nasları kendilerince akla uygun şekilde te'vîl ederler. Onlara göre; Hasen, aklın güzel gördüğü şeydir ve Şeriat onu takrir ve tasdik eder. Kabîh ise, aklın çirkin saydığı şeydir ve Şeriat onun kabîhliğini onaylar. Bunların aksine, Ehl-i Sünnet mezhepleri ise nakli/nassı öne alır, aklı ona tâbî kılarlar. Mû'tezile, İslâm dininin temel esaslarını ve kendi inanç sistemlerini beş temel esas üzerine oturtur. Bunlar sırasıyla; 1- Tevhîd, 2- Adâlet, 3- Va'd-Va'id (mükâfât ve cezâ), 4- el-Menzile beyne'l-menzileteyn, 5- Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker'dir. Bunlardan ikincisi ve üçüncüsü olan Adâlet ve Va'd-Va'id ilkelerine, kendilerince uymadığı gerekçesiyle Şefâat'ı inkâr ederler ve "Âhirette şefâatın olmaması gerektiğini" söylerler. Mû'tezile'nin imamlarının eserlerinde ve özellikle Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî'nin⁴⁴ (ö. 415/1025) eserlerinde⁴⁵ bunu görmek mümkündür. Muhammed Ebû Zehrâ da bu hususa işâret etmiştir.⁴⁶

İcî, *Tahkîku't-tefsîr*'inde özellikle Ehl-i Sünnet ulemâsı ile Mû'tezile âlimleri arasında tartışma konusu olan mezkûr *Şefâat* hususuna, *Âyete'l-Kürsî*'yi (Bakara; 2/255) yorumlarken değinmiş, bu konuda mezhepte önemli ve müçtehit imamlardan olan İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) görüşüne ve onun babasının

⁴² (فإن من اكتحل بصيرته بنور العرفان، إما بمشاق الرياضات، أو بفيض من الله لقوة الاستعداد، أدرك حقائق الأشياء على ما هي عليها، وإليه أشار سبحانه بقوله: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لَقْمَنَ الْحِكْمَةَ﴾. İcî, age, vr. 5a.

⁴³ İcî, age, vr. 90a.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî; içlerinde Mû'tezilîlerin de yoğun halde buldukları bir Şîî devlet olan Büveyhîler Devleti'nin ikici hükümdarı Adudüdevle tarafından ülkenin Başkadısı (Kâdî'l-kudât) tayin edilmiştir. Adudüdevle, yine bir Mû'tezilî âlim ve devlet adamı olan Sâhib b. Abbâd'ı vezir yapmıştır. Kâdî Abdülcebâr çok sayıda eser yazmıştır. Bunların başında; *el-Muğnî*, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, *el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn*, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, *Fadlî'l-Îtizâl ve Tabakâtü'l-Mû'tezile ve Usûl-ü fıkıh ilmine dâir el-'Amd* adlı eserleridir. Kâdî Abdülcebâr'dan sonraki tabakadan yine bir Mû'tezilî âlim olan ve ondan 20 küsur yıl sonra vefât etmiş olan Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî el-Mû'tezilî (ö. 436/1044), onun bu Usûl-ü fika dâir eserinin üzerine *el-Mû'temed fî Usûli'l-Fıkıh* adında şerh yazmıştır. Bkz: el-Basrî, *el-Mû'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, I, sh. (giriş) 3; Çelebi, İlyas, "Mû'tezile", DİA, XXXI, 392.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî, *el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn* (nşr. Muhammed 'Imâre, *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde), Kâhire 1971, s. 252-278; a. mlf, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerîm Osmân), Kâhire 1988, s. 689, 730, 732, 734; Çelebi, İlyas, "Mû'tezile", DİA, XXXI, 392, 396.

⁴⁶ Muhammed Ebû Zehrâ, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 121-122 (*adl ve va'd-ve'id* konuları).

hocası olan el-Kaffâl el-Mervezî es-Sağîr'nin (v. 417/1026) görüşlerine atıfta bulunmuştur. Şöyle ki;

﴿من ذا الذي يشفع عنده إلا بإذنه، يعلم ما بين أيديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه إلا بما شاء﴾ (256)، استفهام يتضمن إنكار صدور الشفاعة، بل الكلام بغير إذن الحق سبحانه، كما قال: ﴿لا يتكلمون إلا من أذن له الرحمن﴾، وهو لبيان عظمة الله سبحانه وكبريائه، ويكون ذلك أيضا كالدليل على ذلك المدعى، والحاصل أنه لا يتأتى لأحد أن يدفع بأسه على سبيل الإستكانة والإستنفاع فكيف بالمناصرة والدفاع، وذكر الإمام عن القفال: أنه سبحانه لا يأذن في الشفاعة لغير المطيعين لألا يلزم التسوية بين أهل الطاعة والمعصية، قال: وكان عظيم الرغبة في الإعترال جليل الإحاطة باصولهم حسن الكلام في التفسير دقيق النظر مع أنه كان قليل الحفظ.

Manası: “İzni olmadan O'nun katında kim şefâatta bulunabilir ki? O, önlerindeki ve arkalarındaki bilir. Onlar ise, Allah'ın dilediği kadarının dışında, O'nun ilminden hiçbir şeyi kavrayıp kuşatamazlar.” Bu, Şefâat'ın imkânsızlığına delâlet eden istihâm-ı inkârî'dir. Bilakis Hak Teâlâ'nın izni olmadan bu şefâatın mümkün olamayacağına delâlet eder. “O gün, Rahmân'ın kendilerine izin verdikleri kimseler hâriç, onlar (Allah'ın huzurunda) konuşamayacaklardır”⁴⁷ âyeti bunun delilidir. Bu, Allah'ın azametini ve kibriyâsını göstermek içindir ve (Mû'tezile'nin; “şefâat yoktur”) iddiasına karşı bir delildir. Hâsılı; hiç kimseye, boyun eğerek ve menfaat dilenerek, başındaki derdi dile getirme ve bu derdi def'etme imkânı verilmeyecek. Kaldı ki başkasına yardım edebilsin ve onu savunabilsin. (Ancak Allah izin verirse). İmâm (ül-Haremeyn el-Cüveynî), el-Kaffâl (el-Mervezî es-Sağîr)'den naklen der ki; Allah, itâatkâr olmayan kulları için şefâat edilmesine izin vermeyecektir (yani itâatkâr kullarına verecektir), itâatkâr kullarıyla günahkâr kulları eşit olmasınlar diye. (el-Cüveynî, el-Kaffâl hakkında) der ki; o, İ'tizâlî görüşlere çok rağbet eder ve ilgi duyardı, Mû'tezile'nin usûl ilimlerini çok iyi bilirdi. Tefsir'de güzel kelimeler ederdi. Araştırmalarında son derece dakik idi. Ancak hıfzı az (zayıf) idi.”⁴⁸

Burada İcî'nin tefsirinde zikretmiş olduğu el-İmâm'dan maksat, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)'dir. el-Kaffâl ise, el-Kaffâl es-Sağîr lakabıyla meşhur Ebû Bekir Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî' (ö. 417/1026)'dir. Her ikisi de Şâfiî mezhebinin gelişim ve kurumlaşma aşamasındaki iki ekolü olan Irâkiyyûn ve Horasâniyyûn ekollerinden ikincisine yani Horasâniyyûn ekolüne müntesiplerdir.⁴⁹

Adudüddîn el-İcî'nin hem tefsirine ve hem de usûl-ü fıkha dâir eserlerine baş kaynaklığı yapmış olan Kadı Beydâvî'nin değerli eserlerinden usûl-ü fıkıh kitabı *el-Minhâc*'in, baba Takıyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355) ve oğlu Tâceddîn es-Sübki (ö. 771/1370) tarafından yapılan şerhi *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*'da el-İmâm el-

⁴⁷ Enbiyâ; 78/38.

⁴⁸ İcî, age, vr. 87b.

⁴⁹ Sübkî, age, I, 322-336, 356, 494; II, 16-29, 152-156, 166, 480; III, 34-35, 159, 416; IV, 148-150; Aybakan, Bilal, “Şâfiî Mezhebi, Kuruluşu ve Yayılması”, DİA, XXXVIII, 233-240.

Cüveynî'den ve el-Kaffâl es-Sağîr'den bahsedilir.⁵⁰ Bu bahsetme; İcî'nin tefsirinde bahsettiği "el-İmâm"dan kasdın İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî olduğunun, "el-Kaffâl"dan maksadın da el-Cüveynî'nin babasının hocası el-Kaffâi es-Sağîr olduğunun açık delilidir.

Bazen İcî tefsirinde, özellikle Râzî'nin tefsiri *Mefâtihu'l-Ğayb*'ın tesirinde kalarak, tabiat olayları, kevnî hâdiseler, coğrafi bilgiler gibi tecrübî bilgilere de mürâcaat eder. *Güneş Sistemi*'nden, gezegenlerinden, bu sistemdeki Dünya'ya en yakın ve en uzak gezegenden, bunları bilme yollarından bahseder. Tefsirini yaptığı âyetlerin sonuna bazen kendince gerekli ve faydalı gördüğü bilgileri ve ahkâmı ilâve eder.

3. İCÎ'NİN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

İcî'nin tefsirinde istifade ettiği kaynakları olarak; A- Selef-i sâlihten değerli âlimler ve B- Lügat, Dinler ve Mezhepler Tarihi ile Tefsirler gibi önemli yazılı eserler vardır. Bunlar:

3.1. Selef-i Sâlih'ten Kaynakları

Rivâyet tefsirine çok önem veren İcî, sahâbe-i kiramdan ve selef-i sâlihten birçok âlimden nakillerde bulunmuştur. Bunların en önde gelenlerini Nedim Yılmaz şöylece sıralamıştır; Ebû Bekir es-Sıddîk (v. 13/634), Mu'âz b. Cebel (v. 18/639), Ömer İbnü'l-Hattâb (v. 23/643), 'Übeyy b. Ka'b (v. 30/650), Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/652), Huzeyfe b. el-Yemân (v. 36/656), Ali b. Ebî Tâlib (v. 40/660), Hz. Âişe (v. 58/678), Abdullah b. Abbâs (v. 68/687), el-Berâ b. Âzib (v. 71/690), Abdullah b. Ömer (v. 73/692), Câbir b. Abdillâh (v. 78/697), İbrâhim en-Neha'î (v. 95/713), Sa'îd b. Cübeyr (v. 95/715), 'Ikrima (v. 105/723), el-Hasen el-Basrî (v. 110/728), Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî (v. 161/777), 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh (v. 180/796), Süfyân b. 'Uyeyne (v. 198/813). İcî'nin tefsirinde bulunan bütün bu rivâyetler, onun tefsirinin yazılı kaynakları olan diğer tefsir kitaplarının da hemen hemen tamamında mevcuttur.⁵¹

3.2. Yazılı Kaynakları

Önce İcî'nin tefsirinin Mukaddime'sindeki kendi ifâdesine değinelim: "Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ındaki tüm ana konulara ve onun üzerine Beydâvî'nin *Envâr*'ında eklediklerine, Kirmânî'nin *Lübâb*'ında -şâz olanları hariç- değindiği ziyâdeliklere, Râzî'nin *Mefâtîh*'indeki letâife işaret ettik, değindik."

Bu şekilde açıkladığı üzere İcî, kendisinden önce yaşamış olan önemli müfessirlerin tefsirlerinden de çok istifade etmiştir. Mezkûr dört tefsire ilâveten; bir lügat ve bir de dinler tarihi eserinden yararlanmışır. Bunlar; 1- Cevherî'nin *Sihâh*'ı, 2-

⁵⁰ Baba ve oğul Sübkî'ler, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, adlı eserlerinde önce el-Cüveynî'den bahsederler: I, 165-167. ("4. Mes'ele; *المكلف وقت توجه الخطاب إلى المكلف* İlâhî Hitâb'ın mükellefe tevcih olduğu vakit" konusu). Sonra da el-Kaffâl es-Sağîr'den bahsederler: Bkz. age, II, 259-260. ("شروط المجتهد والقول بالاجتهاد بالتصويب والتخطئة في الاجتهاد Müçtehid'de aranan şartlar, Müçtehidin içtihadında isâbet etmesi ya da hatalı olması durumu" konusu).

⁵¹ Yılmaz, Nedim, *Adudüddîn el-İcî ve Tefsirdeki Metodu*, s. 93-95.

Burhaneddin Kirmânî'nin *Lübâb*'ı, 3-Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, 4- Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*'i, 5- Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i ve 6- Dinler Tarihi müellifi Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'idir. Bu eserlerden, müelliflerinden ve İcî'nin onlardan nasıl nakil yaptığından, vefat tarihlerini esas alarak sırasıyla bahsedelim.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî et-Türkî el-Otrârî'nin (ö. 393/1003 veya 400/1010) *es-Sihâh* adlı Arap diline dâir en kapsamlı, muteber ve kaynak eseri. Otrâr, Horasan'da Fârâb şehrinin diğer adıdır.⁵² İcî, Bakara; 2/286 ﴿لَهَا مَا﴾

﴿لَهَا مَا﴾ kelimelerinin aynı manada kullanıldığını göstermek için bu esere müracaat eder ve der ki; “Cevherî'nin *Sihâh*'ında “kesb”, rızık talebidir. Aslı cem' etmek, toplamak manasınadır. “Kesbettim, iktisâb ettim”, denir. Her ikisi de aynı manadadır.”⁵³

Burhâneddîn Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra) *Lübâbü't-Tefâsîr*, adlı tefsiri.⁵⁴ Kirmânî; fıkıh'ta Şâfî, kelâm'da ise Eş'âri'dir. Kirmânî'nin tefsiri *Lübâb* birçok güzel fenleri ihtiva etmesinin yanında özellikle diğer tefsirlerden bâriz bir şekilde fazla olarak Esbâbü'n-nüzûl'e ağırlık vermiştir.⁵⁵ Tefsirinin Mukaddime'sinde de belirttiği gibi İcî, selefın görüşleri, esbâbü'n-nüzûl, Kur'ân müteşâbihleri'nin yorumlanması, kırâatler ve Sarf-Nahiv meselelerinde Kirmânî'nin tefsirinden nakillerde bulunmuştur. İcî ondan nakillerde bulunurken; (ذكر في الباب), (قال في الباب) gibi açık ifadeler kullanır. Çok sayıdaki örnekten⁵⁶ biz sadece bir tanesine değinelim:

Cennetten ve Allah'ın huzurundan kovulmuş olan Şeytan'ın kendisine ne zamana kadar ﴿إلى يوم الوقت المعلوم﴾ mühlet verildiğiyle alakalı olarak Hicr; 15/34-38. âyetlerin tefsirinde İcî, *Lübâb*'dan ve *Keşşâf*'tan birbirine zıt iki nakilde bulunmuş ve *Envâru't-Tenzîl*'den getirdiği üçüncü bir yorumla, bu iki zıt görüşün arasını cem' ve te'lîf etmiştir. Kendisinin de Beydâvî ile aynı görüşte olduğunu zımnen ifade etmiştir.: “Şeytan, Allah'tan insanları saptırabileceği geniş bir zaman istedi. Bir görüşe göre, ölümden kurtulmak istedi. Çünkü insanların diriltileceği gün artık ölüm yoktu. Fakat Allah (c.c.) onun bu isteğini kabul etmedi. Bu, Zemahşerî'nin ﴿يوم﴾ kelimesini “kıyâmet günü” olarak yorumlarken söylediklerinde bir zıtlık olmasını gerektirir. Çünkü o; “mâlum gün, din günü ve insanların diriltilecekleri gün, yani her üçü de aynı gündür, ancak aynı günü belirtmek için belâğat gereği farklı ifadeler kullanılmıştır”, der. Kirmânî'nin *Lübâb*'ında anlattığına göre ise; Cumhûr, o mâlum günün sûr'a üflendiği

⁵² Cevherî'nin hayatı ve eserleri için bkz: *Sihâh*, s. 11-12.

⁵³ Krş. için bkz: İcî, age, vr. 97b; Cevherî, *Sihâh*, s. 911, (كسب) md.

⁵⁴ Kirmânî'nin hayatı ve eserleri için bkz kendi tefsiri; *el-Bürhân fî Müteşâbihi'l-Kur'ân*, s. 30.

⁵⁵ Dayfullah b. İd b. Sâlih er-Rifâ'î, *Tahkîku't-Tefsîr fî Teksîri't-Tenvîr li Adudüddîn el-İcî*, s. 45-46.

⁵⁶ Örneklere bazıları: 1- Birbirleriyle savaşan iki mü'min tâifenin barıştırılması ve onların bâğî olup olmadıkları, bu halde iken hâlâ mü'min olarak kalıp kalamadıkları husûsuyla alakalı olarak Hücürât; 49/9. âyetin tefsirinde, krş için bkz: İcî, *Tahkîku't-tefîr*, vr. 614a ve Kirmânî, *Lübâb*, II, vr. 204a. 2- Hz. Zekerîyya'nın (a.s.) susma orucuyla alakalı Meryem; 19/10. âyetin tefsirinde, krş için bkz: İcî, age, vr. 382b ve Kirmânî, age, I, vr. 301a.; Yılmaz, Nedim, age, s. 85-86, 88-89.

gün olduğu görüşündedir. Beydâvî şöyle diyerek –Zemahşerî ile Kirmânî arasındaki zıtlığı gideriyor; Herhalde Şeytan o günün (diriliş gününün) başında ölecek ve diğer mahlûkât o günün diğer saatlerinde diriltilecekler.”⁵⁷

Îcî'nin tefsirinin diğer bir kaynağı Zemahşerî'nin (ö. 538/1146) *el-Keşşâf* ıdır. Zemahşerî, Hârizm'in Zemahşer kasabasındandır. İlm tahsili için Buhârâ ve Bağdat'a gitmiştir. Mekke'de uzun süre kaldığı için Cârullâh ünvanını almıştır. Mu'tezilî olmakla övünür, kendisine “Ebü'l-Kâsım el-Mu'tezilî” diye çağırılmasından hoşlanırdı. İlk yazdığı eseri olan tefsirinin mukaddimesine (الحمد لله الذي خلق القرآن): “*Kur'ân'ı yaratan Allah'a hamd olsun*” diye başlamış olması onun Mûtezilî olduğunu açık delildir. Zemahşerî fıkıhta Hanefî idi.⁵⁸

Îcî, tefsirinin mukaddimesinde belirttiği üzere; Sarf-Nahiv, Belâğat, Kırâatler, Kur'ân kelimelerinin (müfredât) izahı, nasların yorumlanması, vs. hususlarla alakalı olarak, *Keşşâf*'ın letâifine değinmiş, ondan nakillerde bulunmuştur. Ondan nakil yaparken;

وفي الكشاف، هذا لفظ الكشاف، هكذا ذكر في الكشاف، قال في الكشاف، حمل صاحب الكشاف، قال

الزمحشري في الكشاف

ifadelerini kullanmıştır. Îcî, Zemahşerî'den nakil yaparken onun Mutezilî görüşlerini çürütmeye çalışmış, bunu yaparken de bazen Beydâvî'nin görüşlerini ona karşı kullanmış, bazen de kendisi çürütmeye çalışmıştır. Bunun misalleri oldukça fazladır.

Birinci örnek: Bakara; 2/286 (âmenerrasûlü) âyetinde; “*Her biri Allah'a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar, iman ettiler*” ﴿كل آمن بالله وملكته﴾

﴿كل آمن بالله وملكته﴾ buyurulmaktadır. Bu âyette geçen “kütüb” kelimesini Îcî, tekil olarak “kitâb” diye almış ve bunun lügavî gerekçelerini ortaya koymuştur. Bu konuda Zemahşerî ile Beydâvî'nin görüşlerini karşılaştırmıştır. Neticeyi (temâmü't-tahkîk) ortaya koymuştur.⁵⁹

İkinci örnek: Bakara; 2/287 âyetin başı olan ﴿لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت﴾ kısmıyla alakalı olarak, “kesb-iktisâb” mes'elesinde Îcî, *Keşşâf*'ın görüşünü râcih/sağlam görüş olarak değil de mercûh/zayıf görüş olarak nakleder ve eleştirir.⁶⁰

Aslında Bakara Sûresi'nin bu son âyeti, kulların fiilleri kesbî midir, irâdî midir? Allah'ın kulların fiillerini kesb etmelerinde dahli var mıdır, kullar fiillerini kendileri mi yaratırlar, burada küllî iradenin ve cüz'î iradenin rolü ve sınırı ne kadardır? gibi

⁵⁷ Krş. için bkz: Îcî, age, vr. 312b; Zemahşerî, age, II, 424; Beydâvî, age, I, 530; Kirmânî, age, I, ; Yılmaz, Nedim, age, s. 87-88.

⁵⁸ Yılmaz, Nedim, age, s. 79.

⁵⁹ Krş için bkz: Zemahşerî, age, I, 253; Îcî, age, vr. 97a.

⁶⁰ Krş için bkz: Zemahşerî, age, I, 254; Îcî, age, vr. 97b.

soruların cevapları ile alakalı olarak kelâm ekolleri Cebriyye, Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdî'ler arasında önemli tartışmalara sebep olmuştur.

Burada verdiğimiz iki örneğin dışında İcî'nin daha pek çok yerde Zemahşerî'nin *Keşşâf* indan nakil yaptığını ve onun görüşlerini çoğu kez eleştirdiğini görmekteyiz. İcî, Zemahşerî'yi tenkid edeceği zaman onun ismini vererek ondan nakilde bulunmakta, ancak tenkid etmediği, yani görüşünü kabul ettiği yerlerde onun adını zikretmeden ondan nakil yapmaktadır. Nahil; 16/111, Âl-i İmrân; 3/55 ve Şuarâ; 26/15. âyetlerin tefsirinde bunların örneklerini görmekteyiz.

İcî'nin tefsirinin bir diğer kaynağı Ebu'l-Feth Tâcüddîn **Şehristânî**'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'idir. Şehristânî, Ortaçağ İslâm dünyasının ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminin en meşhur "Dinler ve Mezhepler Tarihi" yazarıdır. Horasan'ın kuzeybatısındaki Nesâ yakınlarında bulunan ve bugünkü Türkmenistan'ın Karakum Çölü sınırında yer alan memleketi Şehristân'dan dolayı bu nisbeyi almıştır. 510/1117 yılında Hicâz'da hac vazifesini yaptıktan sonra Bağdat'a giderek orada Nizâmiye Medresesi'nde yaklaşık üç yıl ders okutmuştur. 514/1120'de Selçuklu İmparatorluğu'nun saltanat merkezi olan Horasan'a, Pây-i taht şehri Merv'e dönerek Sultan Sencer'in veziri Ebü'l-Kâsım Nâsırüddîn Mahmûd b. Muzaffer el-Mervezî'nin hizmetine girmiş ve yazdığı eseri *el-Milel ve'n-Nihal*'i de ona ithâf etmiştir.⁶¹ Klasik dönemde birçok müfessirimizin yaptığı gibi, İslâm öncesi döneme âit dalâlet ehli birçok dinden, sapık fırkalardan ve mezheplerden bahseden Kur'ân âyetlerinin tefsir edilmesinde, İcî de tefsirinde, Şehristânî'nin bu değerli eserine mürâcaat etmiştir.

Örneğin Mâide; 5/17'de; ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ﴾ "Andolsun, "şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih'tir, diyenler kâfir olmuşlardır" denir. İcî, âyetin kâfirlerden saydığı bu kimselerin; varlık, hayat ve ilim (Tanrı, İsa, Meryem) diye üç asıl/uknûm'a inanan ve Hristiyanlardan bir grup olan Yâkûbîler olduğunu belirtir. Bunu da Şehristânî'nin mezkûr eserine dayandırır.⁶² Benzer örnekleri başka yerlerde de görmekteyiz. Meselâ; "Cinleri Allah'a ortak koşan kimselerden"⁶³ bahseden En'am; 6/100 âyetin tefsirinde, yine isim zikrederek, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inden nakil yapmıştır.⁶⁴

İcî'nin tefsirinin diğer kaynağı Fahreddîn Râzî'nin⁶⁵ (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb* adlı tefsiridir. Râzî, aslen Taberistan'lı olup Horasan'ın merkezi ve Büyük

⁶¹ Şehristânî'nin hayatı ve eserleri için bkz: Sübkî, age, VI, 129; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, X, 187; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 215; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 403; IV, 273-275; Safedî, *el-Vâfi*, III, 278-283; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 337; Muhammed Tancî, "Şehristânî", MEB. İA, XI, 393-396; Harman, Ömer Faruk, "Şehristânî", DİA, XXXVIII, 467-468.

⁶² Krş için bkz: Şehristânî, age, I, 225; İcî, age, vr. 163b.

⁶³ Bunlar; "Âlemde, ilki nûr'u/aydınlığı temsil eden Yezdân ve ikincisi zulmet'i/karanlığı temsil eden Ehrumen diye iki ilah olduğunu" kabul eden Senevîler'dir. (الثنويون) Bunlar; isnâni, sâni (iki) sayısından türeyen ve; "ikililer, ikiliye, iki ilâh'a inanan" kimselerdir. Bkz: Şehristânî, age, I, 244-255.

⁶⁴ Krş için bkz: En'am Sûresi, 6/100; Şehristânî, age, I, 244-255; İcî, age, vr. 186a.

⁶⁵ Fahreddîn er-Râzî, age, II, 90-98; XVII, 195-218; XX, 9; Zehebî, *Nübelâ*, XXI, 500-505; Ziriklî, age, VI, 313; İbn Hallikân, age, IV, 219, 248-252; Sübkî, age, V, 138; VIII, 86-91; İbn Haldun, *Mukaddime*,

Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti Rey şehrinde doğmuştur. Râzî nisbesi de buradan gelir. Babası Rey şehrinin hatibi olduğundan Râzî'ye İbnü'l-Hatîb veya İbn Hatîbi'r-Rey denirdi. Râzî; İbn Rüşd el-Hafid, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir Geylânî ve İzzeddîn b. Abdüsselâm gibi âlimlerin muâsırır. Mâverâünnehir'in şehirlerini ve medreselerini gezmiştir. Fıkıhta Şâfiî, kelâm'da Eş'arî olmasına rağmen bazen mezhebine muhâlif davranarak Mû'tezilî görüşleri benimsediği belirtilmiştir.

Râzî, eserlerinde ve özellikle tefsirinde; mes'eleleri çözüp tahlil ederken önce muhtemel alternatifleri sıralamış ve sonra bunlardan eleme usulüyle bir sonuca varmıştır. Bu, ilk defâ Râzî'nin başarıyla uyguladığı bir yöntem olarak kabul edilmiştir ve Râzî'nin tasnifçiliği diye anılır. Benzer özelliği Adudüddîn el-Îcî'de de görmek mümkündür. Îcî buna Tahkîk der, tefsirinde ve kelâmî eserlerinde başarıyla uygular. Tefsirinde âyetleri tefsir ve tahlil ederken önce muhtemel seçenekleri sıralar, sonunda bunlardan kendince doğru olanı gerekçesiyle birlikte zikrederek; (وتمام التحقيق) "Araştırmamızın ve Tahkîk'imizin neticesi"⁶⁶ ifâdesiyle bitirir. Bu nedenle, tefsirine *Tahkîku't-Tefsîr* adını vermiştir.

Müfessirimiz Îcî, Râzî'nin tefsirinden; âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetler, Eş'arî akidesi, fıkıh ve usûl ahkâmı, âyetlerden istinbât olunan neticeler, İsrâiliyyât, felsefî ve tabiî ilimler hususunda istifade etmiş ve isim zikrederek nakillerde bulunmuştur. Bu tefsirden nakil yaparken Îcî, (ذكر في المفاتيح، قال في المفاتيح، قال صاحب) gibi ifâdeler kullanmıştır. Îcî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'dan nakilleri oldukça fazladır: Örneğin Bakara; 2/26 âyette;

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا﴾

"Şüphesiz Allah, bir sivrisineği de, ondan üstün olanı da, (herhangi bir şeyi) örnek vermekten çekinmez" Bu âyetin tefsirinde Îcî kendi açıklamalarını yaptıktan sonra, Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ında, İncil'den naklederek yaptığı tefsirini özetleyerek alıntı yapar ve onun fikrine katıldığını hissettirir.⁶⁷ Îcî'nin Râzî'den diğer nakilleri için; Bakara; 2/29, 32, 37, 47, 102, 142, 163, 164, 186, 255, Nahl; 16/7, Ârâf; 7/146 âyetlerin tefsirlerine bakmamız mümkündür.

Îcî'nin tefsirinin en önemli diğer kaynağı da Nâsırüddîn **Kadı Beydâvî**'nin⁶⁸ (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsiridir. Beydâvî, Îcî'nin tefsirinden en çok istifade ettiği müfessirdir. Îcî'nin iki hocası Ahmed b. Hasan el-Cârperdî ve

III, 1020, 1065; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 117, 122-127; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 262, 359, 454; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 276-281; Cerrahoğlu, İsmail, "Fahreddîn er-Râzî ve Tefsirdeki Metodu", EAÜİFD, sy. 2 (1997), s. 7-57; agm, *Tefsir Tarihi*, II, 239-294; Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddîn er-Râzî", DİA, XII, 89-95.

⁶⁶ Örnek için bkz. Îcî, age, vr. 97a.

⁶⁷ Îcî, age, vr. 22a-b.

⁶⁸ Kadı Beydâvî hakkında bilgi için bkz: Ziriklî, age, IV, 110; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 392-393; es-Safedî, age, XVII, 379; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 248-249; Yılmaz, Nedim, age, s. 68-70; Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 417-420; Zehebî, Muhammed Hüseyin, age, I, 282-292; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, II, 295-314; Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", DİA, VI, 100-103.

Zeynüddîn el-Henkî, Beydâvî'nin talebelerindendir. İkisinin vefât tarihlerine baktığımızda İcî'nin Beydâvî'den iki nesil sonra yaşadığını, aralarında 71 yıl olduğunu görmekteyiz. Beydâvî öldüğünde İcî yeni doğmuş, beş yaşında bir çocuk idi. Kadı Beydâvî, İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebrîz'de bulunmuş, İcî ise sonraki yeni başkent Sultâniye'de bulunmuştur. Her ikisi de Şîrâz'da kadılık ve müderrislik yapmışlardır. Beydâvî fıkıhta Şâfiî, kelâmda Eş'arî'dir.

Müfessirimiz İcî'nin Beydâvî'nin tefsiri *Envâru't-Tenzîl*'den istifadesine ve ondan yaptığı nakillere gelirse; tefsirinin mukaddimesinde⁶⁹ belirttiği üzere İcî, Beydâvî'nin Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı üzerine yaptığı ilâveleri alıp zikretmiş, ondan Arap dili, kırâatlar ve onların tevcihleri, nahiv, belâğat ve Müteşâbihü'l-Kur'ân husûsunda istifade etmiş ve nakillerde bulunmuştur.⁷⁰ İcî, Beydâvî'den nakillerde; (قال صاحب الأنوار ، ذكر في الأنوار ، قال في الأنوار) ifadelerini kullanmıştır. İcî'nin nakillerinin çoğu defâ Râzî'den ve Beydâvî'den birlikte yaptığını, önce *Mefâtihu'l-Ğayb*'daki görüşü ve peşinden *Envâru't-Tenzîl*'deki görüşü naklettiğini ve ikincisini tercih ettiğini, hattâ birincisini reddetmek için ikincisini ona karşı delil olarak sunduğunu görmekteyiz.

Örneğin, Bakara; 2/265 âyette Allah (c.c.), mallarını kendi rızası uğrunda infâk edenleri övmektedir. Bu âyette zikredilen infâkla alakalı olarak *Envâru't-Tenzîl*'de ve *Tahkîku't-tefsîr*'de yapılan izahları karşılaştığımızda,⁷¹ İcî'nin Beydâvî'den kısa ve öz olarak nakil yaptığını, kendince ondaki gereksiz uzatmalardan sakındığını, kırâat farklılıklarını zikrettiğini ancak imamlarının isimlerine değinmediğini, kelimelerin lügat ve iştikaklarına yer verdiğini, Râzî'nin tefsirinde yaptığı izaha Beydâvî'nin izahı ile cevap verdiğini ve Beydâvî'nin izahını tercih ettiğini görmekteyiz. Bu örnekleri çoğaltmak için Bakara 2/217, 234, 248, 255, 257, 258, 259, 260, 266, 273, 285, Yûnus 10/84, En'âm 6/1 ve daha pek çok âyete bakmak mümkündür.

İcî yine kendisinin belirttiği gibi, tefsirinde Kırâat ilmi'nden ve vecihlerinden de istifade etmiştir. Naklettiği Yedi kırâat'tan ve onlara muvâfakat eden Ya'kûb'un (ö. 205/820) kırâatından, yani Sekiz kırâat'tan bahsederken (قرىء) lafzını, Şâz kırâatlar'dan ya da Ya'kûb'un tek kaldığı kırâatlardan bahsederken (يقراء) lafzını kullanmıştır. Ancak uzatmamak ve gereksiz ayrıntılara girerek tefsirinin hacmini artırmamak düşüncesiyle, kırâat imâmının isimlerini zikretmemiştir.

4. İCÎ'Nİ TEFSİRİNİN ELEŞTİRİYE AÇIK NOKTALARI

İcî'nin tefsirine yöneltilen bazı eleştirileri şöyle zikredebiliriz:⁷²

Birincisi: İcî tefsirinin Mukaddime'sinde, tefsirini kısa ve öz tutmayı amaçladığını belirtmiştir. Kendisinden önceki müfessirlerin tefsirlerini gereğinden fazla uzun ve

⁶⁹ İcî, age, Mukaddime, vr. 1b.

⁷⁰ Dayfullah er-Rifâî, age, s. 48.

⁷¹ Krş için bkz: Kadı Beydâvî, age, I, 139; İcî, age, vr. 91a.

⁷² Dayfullah er-Rifâî, age, s. 49-50.

ayrıntılı yazdıklarını, kendisinin bu hataya düşmek istemediğini belirtmiştir. Ancak onun tefsirini Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i ile karşılaştırdığımızda onların sanki bir özeti ve tekrarı gibi olduğunu görmekteyiz. Fakat bu özeti yaparken İcî tefsirinin metnini çoğu yerde daha da anlaşılabilir hale getirmiş gibidir. Onun tefsirindeki bu kapalı konuları ancak önceki mezkûr iki tefsirden çalıştıktan sonra daha rahat anlayabilmekteyiz. Bu husus, onun tefsirinin zaaf noktası gibi gözükmektedir.

İkincisi: İcî tefsirinde kelâmî tartışmalara gereğinden fazla değinmiş, nakli değil de aklı çok ön plana almış, (Dayfullah er-Rufâ'î'ye göre) akâid konularında tehlike sınırlarını zorlamıştır. Hadis konusunda birikiminin yetersiz ve az olduğu belirtilmektedir. Bu, en azından tefsirinde böyledir. Krâatları ve özellikle şâz kırâatları zikrederken dikkatsiz davranmış, bir kırâatı defalarca tekrar etmiştir. Zemahşerî'nin izinden giderek onun yaptığı gibi, bazı mütevâtir kırâatları inkâr etmiştir. Fahreddîn Râzî'nin yaptığı gibi tefsirinde kevnî hâdiselere, tabiat olaylarına ve coğrafya bilgilerine gereğinden çok yer vermiştir.

Üçüncüsü: İcî'nin eleştirildiği en önemli husus ise; ilim ehli bazı kimselerin eserlerinden nakilde bulunurken bu kimselerden ve eserlerinden bahsetmemiştir. Bu da, onun tefsirini okuyan kimseyi; "*İcî tefsirinde sanki kendi babasından nakilde bulunmuştur*" şeklinde yanlış bir kanaate sevk etmiştir.

Örneğin İcî, birisi Bakara; 2/26 âyetin tefsirinde⁷³ ve ikincisi Bakara;2/256 (âyete'l-kürsî)'nin tefsirinde⁷⁴ olmak üzere iki yerde, şöyle der:

كما ذكر شيخنا ووالدي قدس الله روحه في كتاب "جامع الحقائق" من تصانيفه في شرح "أحاديث الرسول" سؤالاً على قوله تعالى في الأحاديث القدسية: "كلكم جائع إلا من أطعمته" هلا قال أشبعته...، عند قوله عليه السلام: "إن الله لا ينام ولا ينبغي له أن ينام..."

İcî'nin tefsirindeki bu nakli (aslında kendi babasından değil de), Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm Zencânî'den, ancak ona nisbet etmeksizin, yaptığı anlaşılmaktadır. Gerçeği şuradan anlamaktayız: Ömer Rızâ Kehhâle *Mû'cemü'l-müellifîn*'de Zencânî'nin terceme-i hâminden bahsederken şöyle der: "Zencânî, muhaddis bir zât idi. Hadis ilminde İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-Usûl* adlı eserinin tarzında bir eser yazmıştır." Remlî ise *el-Fetâvâ* adlı eserinde Zencânî'den naklen der ki;

"ذكر والدي وشيخي قدس الله روحه في كتاب "جوامع الحقائق والأصول في شرح أحاديث الرسول" ;

Allah ruhunu takdis etsin, babam ve şeyhim/hocam *Ehâdisü'r-Rasûl* adlı eser üzerine yazmış olduğu *Cevâmi'u'l-hakâik ve'l-Usûl* adlı şerhinde nakleder" Halbu ki araştırıldığında, İcî'nin babasının muhaddis olduğuna ve böyle bir hadis eseri te'lif

⁷³ İcî, age, vr. 21a.

⁷⁴ İcî, age, vr. 87a.

ettiğine dâir bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁵ Yani, İcî ve babası diye zannettiğimiz şahıslar aslında Zencânî ve babasıdır.

Bu rivayette geçen üç ayrı ismin ilki; İbnü'l-Esîr⁷⁶ (ö. 606/1210), ikincisi; baba Şihâbüddîn er-Remlî (ö. 957/1550) ile oğul Şemseddîn er-Remlî'ler⁷⁷ (ö. 1004/1596) ve üçüncüsü; Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm ez-Zencânî'dir.⁷⁸

5. SONUÇ

Yaptığımız çalışma neticesinde; İcî'nin tefsirinin başındaki mezkûr *Mukaddime*'sinde sıralamış olduğu usule ve prensiplere tefsiri boyunca riayet ettiğini görmekteyiz. Fikhî meselelerde Şâfiî mezhebinin usulüne ve fûrûâtına bağlı kaldığını, kelâmî meselelerde Eş'ârî mezhebinin prensiplerine bağlı kaldığını, özellikle bâtlı firkaları ve bazen de Mâtürîdî mezhebini tenkit ettiğini görmekteyiz. Tefsirinde verdiğimiz örnekler her ne kadar sınırlı olsa da, tefsirini daha detaylı incelediğimizde bu husus kendisini göstermektedir.

⁷⁵ Dayfullah er-Rufâî, age, s. 49-50.

⁷⁶ Carl Brockelmann, *GAL*, I, 438; Suppl, I, 608; Ziriklî, age, VI, 152; Çakan, İsmail Lütüfî, “*Câmiu'l-usûl*”, *DİA*, VII, 136; Koçkuzu, Ali Osman, “*İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn*”, *DİA*, XXI, 28-29; Özel, Ahmet, age, s. 601-602.

⁷⁷ Ramle/Remle (الرملة) adıyla bilinen iki farklı yerleşim yeri vardır. Bunlardan biri Filistin'in Ramle şehri, diğeri de Mısır'da Menûfiyye iline bağlı Minyetü'l-attâr'a yakın Ramle adlı köydür. Bu nisbeyle anılan baba-oğul iki âlimden bahsedilir ve bunlar Mısır'ın Ramle'sindendirler. Bkz: İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 316, 359; Carl Brockelmann, age, II, 418-419; *Suppl.*, II, 110-113, 416, 442; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 145, 406; II, 261; Özel, Ahmet, age, s. 472-473; agm., “*Remlî, Şemseddîn*”, *DİA*, XXXIV, 565-566.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Muht'ar fî menâkibi'l-ahyâr*, II, 379; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân*, III, 216; Ziriklî, age, IV, 179; VII, 247; Sübkî, age, II, 480 vd; III, 3-15, 159 vd, 416 vd; IV, 148-150; VIII, 281-293; Çelebî, Kâtip, age, I, 23; II, 1612-1613; Carl Brockelmann, *GAL*, I, 539; Özel, Ahmet, age, s. 396-399, 405-406; Kaya, Mahmut, “*Tehâfütü'l-Felâsife*”, *DİA*, XL, 313, 494, 543; Carl Brockelmann *Suppl.*, I, 678, 753; Sezgin, Fuâd, *GAS*, I, 489; Küfralı, Kâsım, “*Gazzâlî*”, *İA*, IV, 748-760; Çağrı, Mustafa, “*Gazzâlî*”, *DİA*, XIII, 489-505; Aybakan, Bilal, “*Şâfiî Mezhebi, Kuruluşu ve Yayılması*”, *DİA*, XXXVIII, 239; agm., “*Râfiî*”, *DİA*, XXXIV, 394-396; Karlığa, Bekir, “*Gazzâlî, Eserleri*”, *DİA*, XIII, 518-530.

6. KAYNAKÇA

- Aybakan, Bilal, “*Râfî*”, *DİA*, XXXIV, 394-396.
- Aybakan, Bilal, “*Şâfî Mezhebi, Kuruluşu ve Yayılması*”, *DİA*, XXXVIII, 233-240.
- Bağdâdî, İsmail Paşa (1339/...), *Hediyetü'l-Ârifîn*, I-II, İstanbul 1951-1955.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Mû'tezilî (ö. 436/1044), *el-Mû'temed fî Usûlü'l-fikh*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1403/1983.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, I-II, Leiden 1943-1949.
- Brockelmann, Carl, *Suppl (Supplementband)*, I-III, Leiden, 1937-1942.
- Çağrı, Mustafa, “*Gazzâlî*”, *DİA*, XIII, 489-505.
- Çakan, İsmail Lütfî, “*Câmiu'l-usûl*”, *DİA*, VII, 136.
- Cerrahoğlu, İsmail, “*Fahreddîn er-Râzî ve Tefsirdeki Metodu*”, *EAÜİFD*, sy. 2 (1997), s. 7-57.
- Cerrahoğlu, İsmail, Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1988.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 393/1003 veya 400/1010), *Şihâh*, Dâru'l-Ma'rife, 4. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1433/2012.
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerif (ö. 816/1414), *Şerhu'l-Mevakif*, I-VIII, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan, 1419/1998.
- Concordance at Indices de la Tradition Musulmane, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VIII, Wim Raven et Jan Just Witkam, Lahey, Hollanda.
- Çelebi, İlyas, “*Mû'tezile*”, *DİA*, XXXI, 392.
- Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, Kahire 1392/... .
- Daydullah b. 'Îd b. Sâlih er-Rifâ'î, *Tahkîku't-Tefîr fî Teksîri't-Tenvîr li Adudüddîn el-Îcî*, (YL. Tezi, 1431-1432, Suudî Arabistan, Medîne-i Münevvere, Vezâratü't-Ta'lîmi'l-Âlî, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Kısmü't-Tefsîr, ed-Dirâsâti'l-'Ulyâ, el-Bernâmecî'l-Mesâî, Danışman/İşrâf: Prof. Dr. Muhammed b. Abdül'azîz el-'Avâcî).
- Ebû Zehra, Muhammed, *el-Ahvâlü's-Şahsiyye*, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1377/1957.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, ts.
- Eşref Altaş, *İslâm İlim Düşüncesinde ve Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî*, İSAM, Aralık 2017.
- Görgün, Tahsin, “*Îcî, Adudüddîn*”, *DİA*, XXI, 410-414;

- Görgün, Tahsin, “*Îcî, Adudüddîn*”, s. 64-72, İSAM, Aralık 2017.
- Haliloğlu, Hasan, *Ṭalâḳ Süresi'nin Tefsiri ve Bu Süredeki Hukûkî Prensipler* (YL. Tezi, danışman: Prof. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul 1996.
- Haliloğlu, Hasan, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ile Adudüddîn el-Îcî'nin Âile Hukûkuna İlişkin Âyetlere Yaklaşımlarının Mukâyesesi*, Dr. tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, Temmuz 2017.
- Haliloğlu, Hasan, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ile Adudüddîn el-Îcî'nin İlmî Hayatları ve Eserleri*, (henüz basılmamış, Aralık 2017).
- Harman, Ömer Faruk, “*Şehristânî*”, DİA, XXXVIII, 467-468.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine*, I-IV, 1385/1966.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, Kahire ts.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, I-VI, Kahire 1948/... .
- İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I_II, Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-Esîr, *el-Muhtâr fî menâkibi'l-ahyâr*, ...
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, I-VIII, Beyrut ts.
- Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman b. Rüküddîn Ahmed b. Abdü'l-Ğaffâr b. Ahmed el-Bekrî el-Mutarrizî el-Îcî eş-Şîrâzî eş-Şebenkârî (ö. 756/1355), *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşirağa, no: 113, vr. 310a.
- Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman b. Rüküddîn Ahmed b. Abdü'l-Ğaffâr b. Ahmed el-Bekrî el-Mutarrizî el-Îcî eş-Şîrâzî eş-Şebenkârî, *Tahkîku't-Tefsîr fî Teksîri't-tenvîr*, Süleymaniye Ktp. Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa, no: 50.
- Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman b. Rüküddîn Ahmed b. Abdü'l-Ğaffâr b. Ahmed el-Bekrî el-Mutarrizî el-Îcî eş-Şîrâzî eş-Şebenkârî, *Tahkîku't-Tefsîr fî Teksîri't-tenvîr*, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa, no: 134.
- Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman b. Rüküddîn Ahmed b. Abdü'l-Ğaffâr b. Ahmed el-Bekrî el-Mutarrizî el-Îcî eş-Şîrâzî eş-Şebenkârî, *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Müntehâ el-Usûli li İbn Hâcib*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Buyrut-Lübnan 1421/2000.
- Îcî, Adudüddîn, *Şerhu'l-Minhâc* 1;
- Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn* (nşr. Muhammed 'Imâre, *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde), Kâhire 1971.
- Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerîm Osmân), Kâhire 1988.

- Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî, Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve, el-Muhtasar fî Usûlü'd-Dîn, Şerhu'l-Usûli'l-hamse, Fadlû'l-Îtizâl ve Tabakâtü'l-Mû'tezile ve Usûl-ü fıkıh ilmüne dâir el-'Amd* adlı eserleri.
- Kadı Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, 1408/1988.
- Kadı Beydâvî'nin, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-Usûl*,
Karlığa, Bekir, “*Gazzâlî, Eserleri*”, *DİA*, XIII, 518-530.
- Kâtip Çelebî (Hacı Halîfe), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1941-1942.
- Kaya, Mahmut, “*Tehâfütü'l-Felâsife*”, *DİA*, XL, 313-314.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, I-XV, Dimeşk 1957.
- Kirmânî, Burhâneddîn, (ö. 500/1106'dan sonra)1- *Lübâbü't-Tefâsîr*, ...
- Kirmânî, Burhâneddîn, *el-Bürhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru Sâdır, 2. baskı, 2010.
- Koçkuzu, Ali Osman, “*İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn*”, *DİA*, XXI, 28-29.
- Küfralı, Kâsım, “*Gazzâlî*”, *İA*, IV, 748-760.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, TDV. Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.
- Özel, Ahmet, “*Hanefî Mezhebi, Literatür*”, (Kenzü'd-Dekâik), *DİA*, XVI, s.
- Özel, Ahmet, “*Remlî, Şemseddîn*”, *DİA*, XXXIV, 565-566.
- Râzî, Fahreddin, (ö. 606/1210), *Mefatihu'l-Ğayb*
- Râzî, Fahreddîn, *el-Maḥsûl fî 'ulmi usûlü'l-fıkıh*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut 1408/1988.
- Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, I-XXII, Wiesbaden, 1981-1983.
- Sezgin, Fuâd, *GAS (Geschichte der Arabischen Schrifttums)*, I-IX, Leiden 1967.
- Sinanoğlu, Mustafa, “*el-Mevâkıf*”, *DİA*, XXIX, 422-424.
- Sübkî (baba), Ebü'l-Hasen Taqıyyüddîn Ali b. Abdülkâfî b. Ali b. Temâm (683/756-1284/1355), ve Sübkî (oğul), Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî b. Ali b. Temâm (727/771-1327/1370), *el-İbhac fî Şerhi'l-Minhac (ala Minhaci'l-Vüsul ila İlmi'l-Usul lil-Kadi el-Beydavi)*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut-Lübnan 1404/1984.
- Sübkî, (oğul); Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî b. Ali b. Temâm (727/771-1327/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, thk. Mustafa Abdülkâdir Ahmed 'Aâtâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. baskı, Lübnan 1433/2012.
- Süyûtî, Celâleddîn (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'n-Nühât*, Beyrut ts.

- Süyûtî, Celaleddin, *Tabakatü'l-Müfessirin*, Leiden 1839.
- Süyûtî, Celaleddin, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut-Lübnan, 1407/1987.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Bağdat 1903.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Yemen Başkadısı (ö. 1255/?), *el-Bedru't-Tâlî'*, Kahire 1348/....
- Tancî, Muhammed, “*Şehristânî*”, MEB. İA, XI, 393-396.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/...), *Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. baskı 1405/...
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1957.
- Yılmaz, Nedim, *Adudüddin el-İci ve Tefsirdeki Metodu*, (Dr. tezi, danışman: Doç. Dr. Ali ÖZEK), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Bölümü, Tefsir-Hadis Anabilim Dalı, İstanbul 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*el-Akâidü'l-Adudiyye*”, DİA, II, 216.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Fahreddîn er-Râzî*”, DİA, XII, 89-95.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed (ö. 748/...), *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2. baskı .../1982.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, I-III, Mektebetü Vehbe, 4. baskı, Kahire 1409/1989.
- Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut,-Lübnan 1429/2008.
- Ziriklî, *Â'lâm*, I-X, Kahire 1954-1959.